

จาก จนกว่าเราจะพบกันอีก ถึง แลไปข้างหน้า : การศึกษาการพัฒนา ศิลปะการสร้างนวนิยายเพื่อชีวิตของศรีบูรพา¹

เซิงหยาง ู๋*

คณะภาษาและวัฒนธรรมตะวันออก มหาวิทยาลัยภาษาและการค้าต่างประเทศกวางตุ้ง ประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน

From *Until We Meet Again* to *Look Forward*: a Study of the Evolution of the Art of Novel-writing in Siburapha's "for Life" Novel

Shengyang WU*

Faculty of Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, P. R. China

Article Info

Research Article

Article History:

Received 16 November 2021

Revised 25 October 2022

Accepted 17 November 2022

คำสำคัญ

ศรีบูรพา

จนกว่าเราจะพบกันอีก

แลไปข้างหน้า

นวนิยายเพื่อชีวิต

ศิลปะการสร้าง

บทคัดย่อ

ท่ามกลางพายุร้ายของการเมืองเผด็จการในช่วงทศวรรษ 2490 ศรีบูรพาปรับเปลี่ยนแนวการสร้างนวนิยายเป็นแนววรรณกรรมเพื่อชีวิต การศึกษาในออสเตอร์เลียทำให้เขาตระหนักว่า การประยุกต์ใช้ปรัชญามาร์กซิสต์ในการปฏิรูปสังคมเป็นทางออกของไทย การสร้างนวนิยายขนาดสั้นเรื่อง *จนกว่าเราจะพบกันอีก* ถือได้ว่าเป็นการซุกซนก่อน เพื่อถ่ายทอดความคิดมาร์กซิสต์อย่างเป็นขั้นตอนให้แก่ผู้อ่านที่มีการศึกษาระดับหนึ่งแล้ว โดยประยุกต์ใช้วิธีการสัมภาษณ์บุคคลของนักข่าว กล่าวคือ ผู้แต่งให้ไกเมต ตัวเอกชาย ซึ่งแสดงบทบาทเป็นตัวแทนของผู้แต่งมาเป็นผู้ให้สัมภาษณ์ และโตโรที ตัวเอกหญิงซึ่งแสดงบทบาทเป็นผู้อ่านนวนิยายไทยมาเป็นผู้สัมภาษณ์ หลังจากศรีบูรพาจากออสเตอร์เลีย การปฏิบัติตามปรัชญามาร์กซิสต์อย่างต่อเนื่องและเข้มข้นทำให้ศรีบูรพาถูกจับกุม *แลไปข้างหน้า* ถือกำเนิดในคุก เป็นนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ที่ตอบโต้ *สี่แผ่นดิน* ของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ซึ่งประสบความสำเร็จในการสะท้อนภาพที่งดงามของสังคมจารีตประเพณีที่มีสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลาง โดยผ่านการเล่าเรื่องชีวิตครอบครัวชนชั้นสูง และด้วยวิธีหวนรำลึกถึงความหลัง ศรีบูรพาใช้วิธีทบทวนชีวิตของเขาโดยนำเสนอภาพชีวิตทางสังคมในวงกว้าง ทั้งชื่นชมคุณูปการการเมืองระบบเก่าได้สร้างไว้ ยอมรับความเป็นจริงทางสังคมซึ่งยังคงเป็นสังคมจารีตประเพณี และที่สำคัญคือเน้นการมองไปข้างหน้า ส่งเสริมให้คนที่มีความรู้ความสามารถเป็นตัวอย่างที่ดีในการปฏิบัติงาน ตัวละครหลาย ๆ ตัวในเรื่องมีบุคลิกลักษณะคล้ายกับผู้ประพันธ์ ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า ศรีบูรพาประยุกต์ใช้ความรู้มาร์กซิสต์ในการสร้างงานเป็นอย่างดี จนเป็นการผลักดันศิลปะการสร้างนวนิยาย "เพื่อชีวิต" ของเขาไปสู่จุดสูงสุด

* Corresponding author

E-mail address:

wu2543@126.com

¹ This study is funded by the National Social Science Fund of China. (20BWW025)

Keywords:

Siburapha,
Until We Meet Again,
Look Forward,
 "for Life" novel,
 art of novel-writing

Abstract

In the late 1940s, the authoritarian politics of Thailand prompted Siburapha to embark on the path of writing "for Life" novels. Studying in Australia made him deeply realize that social reform guided by Marxist thought is the way out for Thailand's democratic political system. His *Until We Meet Again* (1950) can be considered as a work to propagate this theory, which integrates the methods of interviews in news writing, and uses the hero Komet as the interviewee to speak for the author himself. Through the dialogue with the heroine Dorothy, he gradually shows the changes in his thoughts and promotes Marxist ideology. Actively practicing Marxist philosophical thought put Siburapha behind bars. The historical novel *Looking Forward* (1955), written in prison, is a response to Mom Rajawongse Kukrit Pramoj's *Four Reigns*, which glorified monarchy and criticized democracy by depicting the changes in the lives of the upper classes, with a narrow vision, reflecting backward-looking reverse historical development thinking. *Looking Forward* reflects the author's view of himself, reflecting on the past, presenting a broad picture of social life. It shows that the author not only affirms the fine traditions, but also embraces the future based on a profound understanding of social reality. It also promotes intellectuals to go deep into different classes and occupations to transform society, demonstrating his unity of knowledge and action, and pushes his "for Life" novel to the highest peak.

1. บทนำ

ศรีบูรพาเป็นนักเขียนที่มีชื่อเสียงของไทยที่ได้สร้างงานประพันธ์หลากหลายประเภท ได้แก่ นวนิยาย เรื่องสั้น งานแปล และบทความหนังสือพิมพ์ ช่วงแรก ๆ ผลงานนวนิยายหลายเรื่อง ได้สร้างชื่อเสียงให้แก่ศรีบูรพาเป็นอย่างยิ่ง เช่น *ลูกผู้ชาย* (2471) *สงครามชีวิต* (2475) และ *ข้างหลังภาพ* (2480) เป็นต้น ในช่วงทศวรรษ 2490 ปรากฏแนวคิดด้านวรรณกรรมเรื่อง “ศิลปะเพื่อชีวิต” มีการเผยแพร่มากขึ้นในไทย ชมนนนักประพันธ์และวงการวิจารณ์วรรณกรรม แนวดังกล่าวเสนอว่า นักเขียนไม่เพียงแต่ต้องนำเสนอความเป็นจริงแห่งชีวิต ยังต้องปฏิบัติตัว โดยอยู่เคียงข้างประชาชน (Luan, 1998, p. 256) ศรีบูรพากลายเป็นนักเขียนผู้นำสายธาร วรรณกรรมเพื่อชีวิตในช่วงเวลาดังกล่าว ได้สร้างงานโดดเด่นไว้เช่นกัน

จากเอกสารที่ผู้ศึกษาสามารถค้นคว้ามาศึกษาได้นั้น เห็นได้ว่า นักวิชาการที่เคย ศึกษานวนิยายเพื่อชีวิตของศรีบูรปามีอยู่ไม่น้อย เช่น อุดม ศรีสุวรรณ วิทยากร เชียงกุล ตรีศิลป์ บุญขจร เสาวณิต จุลวงศ์ David Smyth นักวิชาการอังกฤษ และ Luan Wenhua นักวิชาการจีน เป็นต้น ต่างได้สร้างคุณูปการให้แก่การศึกษาทางด้านนี้ ผู้ศึกษาได้รับแรงบันดาลใจจากผลการศึกษาของนักวิชาการดังกล่าว จนสามารถเข้าใจผลงานของศรีบูรพา ลึกซึ้งยิ่งขึ้น แม้จะมีความเห็นต่างในบางประเด็นก็ตามซึ่งจะกล่าวในบทต่อไป

งานวิจัยนี้ ผู้ศึกษาจะมุ่งศึกษาการพัฒนาศิลปะการสร้างนวนิยายเพื่อชีวิตของศรีบูรพา เป็นสำคัญตามแนวคิด “ศิลปะเพื่อชีวิต” ตรีศิลป์ บุญขจร (2548, น. 304, 313) ซึ่งให้เห็นว่า เรื่อง *จนกว่าเราจะพบกันอีก* (2493) ถือเป็นจุดเริ่มต้นของนวนิยายเพื่อชีวิตซึ่งเป็นพัฒนาการใหม่ ของนวนิยายไทย ส่วน *แลไปข้างหน้า* (2498) ถือเป็น “พัฒนาการอีกก้าวหนึ่งของนวนิยายเพื่อ ชีวิตซึ่งมีความละเอียดละไมด้านกลวิธีนำเสนอเกี่ยวกับสังคมการเมือง” เนื่องจากว่า หลังจาก การสร้าง *แลไปข้างหน้า* แล้ว ศรีบูรพาไม่มีผลงานนวนิยายที่เด่นกว่านี้ตีพิมพ์ออกมาอีก เพราะฉะนั้น *แลไปข้างหน้า* ถือได้ว่าเป็นนวนิยายเพื่อชีวิตที่ศรีบูรพาได้รังสรรค์ไว้อย่างน่าสนใจ ได้อรรถรสที่สุดแก่ผู้อ่าน และเป็นผลแห่งการพัฒนาศิลปะการสร้างนวนิยายเพื่อชีวิตของเขา ถึงขีดสูงสุด ดังนั้น ผู้ศึกษาจะมุ่งศึกษานวนิยายสองเรื่องนี้เป็นสำคัญ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ ศึกษา 1) ในการสร้างนวนิยายแต่ละเรื่อง ศรีบูรพานำเสนอความเป็นจริงแห่งชีวิตในด้านไหน และสะท้อนให้เห็นวิถีการปฏิบัติตนทางสังคมของผู้แต่งอย่างไร 2) ศิลปะการสร้างสรรค์นวนิยาย ทั้งสองเรื่องต่างมีลักษณะอย่างไร มีการเชื่อมโยงและพัฒนาเปลี่ยนแปลงอย่างไร 3) ศิลปะ การสร้างนวนิยายของศรีบูรพามีความแตกต่างกันอย่างไรระหว่างนวนิยายเพื่อชีวิตและ นวนิยายที่สร้างขึ้นในอดีต ซึ่งจะสร้างประโยชน์ต่อการศึกษาศึกษาการพัฒนาการสร้างนวนิยายของ ศรีบูรพา

วรรณกรรมมักได้รับอิทธิพลมาจากมนุษย์ และเป็นกระจกสะท้อนทางสังคม ดังนั้น สังคมกับวรรณกรรมจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ โดย เจตนา นาควัชระ

(2514, น. 20) อธิบายว่า วรรณกรรมนอกจากจะถ่ายทอดความเป็นจริงในสังคมแล้ว วรรณกรรมยังช่วยสะท้อนให้เห็นถึงมโนธรรมของสังคมมนุษย์ วรรณกรรมจึงเปรียบเสมือน เข็มทิศชี้แนะแนวทางให้เกิดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง ตลอดจนพัฒนาคุณภาพของชีวิตและสังคมไปในทิศทางที่ดีขึ้นในหลาย ๆ ด้าน เช่น ด้านจริยธรรม ด้านการปกครอง ด้านการศึกษา ด้านเศรษฐกิจ ด้านศิลปวัฒนธรรม เนื่องจากแนวคิด “ศิลปะเพื่อชีวิต” ให้ความสำคัญเป็นพิเศษ กับการความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับสังคมและชีวิตของผู้แต่ง เพราะฉะนั้น ผู้ศึกษานอกจาก จะเน้นการอ่านและวิเคราะห์ตัวบทนวนิยายอย่างละเอียดแล้ว ยังต้องศึกษาภูมิหลังทางสังคม และชีวิตของผู้แต่ง รวมทั้งอิทธิพลของผลงานสองชิ้นดังกล่าวที่มีต่อสังคมไทยด้วย

2. จนกว่าเราจะพบกันอีก : นวนิยายเพื่อชีวิตแบบชูแนวคิดปรัชญานำทาง

จนกว่าเราจะพบกันอีก เป็นนวนิยายที่ศรีบูรพาสร้างขึ้นหลังกลับจากศึกษาต่อที่ ออสเตรเลีย โดโรที นางเอกของเรื่องเป็นชาวออสเตรเลีย เธอได้รู้จักกับโกเมศ พระเอกในเรื่องนี้ โดยบังเอิญ ระหว่างคบหากัน โดโรทีรู้ว่าโกเมศเป็นนักเรียนไทยที่มาจากครอบครัวฐานะ ค่อนข้างดี แรก ๆ โกเมศมีความคิดคล้ายกับนักเรียนไทยส่วนใหญ่ที่ถือว่าการเรียนต่อ ต่างประเทศจะยกระดับสถานะทางสังคมของตนให้สูงขึ้นได้ในอนาคตแม้ไม่ได้เพิ่มพูนความรู้ ความสามารถ เขาจึงไม่ให้ความสำคัญเรื่องการเรียนสักเท่าไร หลังจากเขาคบหากับแนนซี หญิงสาวออสเตรเลีย ซึ่งอุทิศชีวิตให้กับการทำงานและรักษาสีบทให้กับคนเอเชียที่ไม่ได้รับความ เป็นธรรมในออสเตรเลีย โกเมศเปลี่ยนไปเป็นคนละคน เพราะเขาได้ซึมซับลักษณะนิสัย มาจากแนนซี เขาตั้งใจเรียนมากขึ้นและหาความรู้จากการทัศนศึกษา ในตอนท้ายของเรื่อง โกเมศกล่าวลาโดโรทีและเดินทางกลับประเทศไทยด้วยจิตใจมุ่งมั่นที่จะอุทิศตนให้เป็นประโยชน์ ต่อการพัฒนาสังคม

นักวิชาการหลายคนมีความเห็นตรงกันว่า ถ้าผู้อ่านอ่านนวนิยาย จนกว่าเราจะพบกันอีก เพื่อความบันเทิง คงจะต้องผิดหวัง เพราะนวนิยายเรื่องนี้ต่างจากนวนิยายทั่วไป แม้ได้ใช้สถานที่ ต่างประเทศเป็นฉากในการดำเนินเรื่อง แต่ไม่มีเรื่องรัก ๆ ใคร่ ๆ และเรื่องแปลกใหม่ในต่างประเทศ ที่เป็นจุดสนใจของนวนิยายประเภทนี้ เนื้อหาส่วนใหญ่ของเรื่องนี้เป็นการอธิบายและวิเคราะห์ ความเป็นจริงของสังคมไทย เช่น ขบถกรรมนิยมประเพณีไทยที่สำคัญบางอย่าง ปัญหาชนบท ความไม่เท่าเทียมกันทางสังคม ภาพมายาของประชาธิปไตยไทย และความแตกต่างระหว่าง สังคมไทยและออสเตรเลีย เป็นต้น โดโรทีทำหน้าที่เป็นผู้เล่าเรื่องจากมุมมองบุคคลที่หนึ่ง เวลาอยู่กับโกเมศ เธอมักจะเป็นคนตั้งคำถาม ส่วนโกเมศจะเป็นคนตอบ บางที่เขาต้องอธิบาย ยาวเหยียดหรือหักล้างความเห็นของโดโรที เนื้อเรื่องเรียบง่าย บางตอนเป็นเพียงการเล่าเรื่อง โดยโดโรทีจะนำคำพูดของโกเมศมาทบทวนเท่านั้น ดังนั้นบรรยากาศของเรื่อง ไม่ให้ความรู้สึก

ผ่อนคลายนักวิชาการบางคนลงความเห็นว่าเป็นสุนทรพจน์ของโกเมศที่กล่าวถึงประเทศไทยมากกว่าเป็นนวนิยาย (วิทยากร เชียงกูล, 2516, น. 68)

การศึกษาที่ผ่านมาชี้ให้เห็นว่า ศรีบูรพามีความสามารถเชิงวรรณศิลป์ในการนำเสนอนวนิยายที่มีเนื้อหาหนักแน่นทางสังคมและการเมืองให้ประทับใจผู้อ่าน มักยืนอยู่ในแนวหน้าการผลักดันการพัฒนาความคิดของสังคม (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2548, น. 315) เขามักจะแสดงความคิดเกี่ยวกับความเป็นสุภาพบุรุษ มนุษยธรรม หรือประชาธิปไตย ดังนั้นผู้ศึกษาเห็นว่าก่อนการวิเคราะห์ตัวบทนวนิยาย จนกว่าเราจะพบกันอีก ควรที่จะศึกษาถึงภูมิหลังทางสังคมและการพัฒนาความคิดของศรีบูรพา ก่อนช่วงเวลาที่เขาส่งงานชิ้นนี้

ระบอบการเมืองการปกครองของไทยเปลี่ยนเป็นประชาธิปไตยโดยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขอยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญเมื่อปี 2475 แต่มีการพลิกผัน ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 25 ประเทศไทยตกอยู่ภายใต้เผด็จการทหารของจอมพล ป. พิบูลสงคราม สภาพแวดล้อมไม่เอื้ออำนวยต่อการสร้างงานของนักเขียน เนื่องจากรัฐบาลไม่เพียงแต่ใช้อำนาจทางการเมืองแทรกแซงการดำรงชีวิตของประชาชน จำกัดสิทธิเสรีภาพของวงการหนังสือพิมพ์ หากยังตั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับการใช้ภาษา ปรับปรุงอักษรและอักษรวิธีไทย ส่งผลกระทบต่อนักเขียนเป็นอย่างมาก จนศรีบูรพาเห็นว่า นักเขียนไม่สามารถสร้างผลงานของตนได้อย่างเต็มที่ในยุคนั้น (Smyth, 2019, pp. 95-96)

จากสถานการณ์ดังกล่าว ศรีบูรพาให้ความสนใจการเมืองมากขึ้น เขาเขียนบทความเกี่ยวกับการเมืองลงในหนังสือพิมพ์สำคัญ ๆ หลายฉบับ วิจารณ์วิจารณ์รัฐบาลอย่างตรงไปตรงมา ผลงานที่มีชื่อเสียงคือ ชุดบทความทางการเมืองที่สร้างขึ้นในปี 2484 ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอเจตนาดังเดิมของการปฏิวัติประชาธิปไตย และเผยให้เห็นถึงการหลงทิศทางการบริหารประเทศของรัฐบาล สร้างความไม่พอใจให้แก่รัฐบาลเป็นอย่างมาก (กุหลาบ สายประดิษฐ์, 2545, น. 9) เมื่อปี 2485 ศรีบูรพาเขียนบทความคัดค้านนโยบายการฟื้นฟูบรรดาศักดินีของรัฐบาลจนเป็นผลให้นโยบายดังกล่าวถูกระงับไป ทำให้เขาตกเป็นหนึ่งในรายชื่อบุคคลที่รัฐบาลต้องเฝ้าระวังและได้รับคำเตือนจากรัฐบาลบ่อยครั้ง จนกระทั่งเคยถูกคุมขังเป็นระยะเวลาหนึ่ง แต่เขายังคงมีความมุ่งมั่นในการต่อสู้เพื่อความเป็นธรรมทางสังคม

ในช่วงเวลานั้นมีกระแสความคิดใหม่เกิดขึ้นในสังคมไทย กลุ่มปัญญาชนที่ส่งเสริมความคิดนี้ประกอบด้วย สุภา ศิริมานนท์ (2457-2529) ผู้เคยเป็นเพื่อนร่วมงานของศรีบูรพา และต่อมาเป็นบรรณาธิการนิตยสารรายเดือน *อักษรสาส์น* ซึ่งตีพิมพ์บทความเกี่ยวกับสังคมนิยมและลัทธิมาร์กซิสต์เสมอ และอุดม สีสวรรณ (2463-2536) นักวิจารณ์วรรณกรรมฝ่ายซ้าย เขาเป็นคนแรกที่ตีความนวนิยาย *ช่วงหลังภาพ* ของศรีบูรพาโดยใช้แนวคิดมาร์กซิสต์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อนักวิชาการรุ่นหลังเป็นอย่างมาก (Smyth, 2004, pp. 172-182) ศรีบูรพาเป็นนักเขียนที่มีความชัดเจนและเฝือพรือต่อการเปลี่ยนแปลงของกระแสดความคิดสังคม และ

เป็นแนวหน้าวิพากษ์วิจารณ์การเมืองไทยมาโดยตลอด เขาน่าจะตระหนักถึงความสำคัญของกระแสความคิดใหม่นี้ และความจำเป็นในการศึกษาค้นคว้า จึงเดินทางไปศึกษาต่อที่ออสเตรเลีย งานประพันธ์ส่วนใหญ่ ของเขาหลังกลับจากออสเตรเลียเป็นหลักฐานยืนยันได้

ศรีบูรพาให้ความสนใจการพัฒนาสังคมไทยเป็นอย่างมาก เขาเป็นหนึ่งในนักเขียนชนชั้นกลางรุ่นแรก ๆ ที่ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมตะวันตก โดยพยายามแสวงหาความรู้ที่เป็นประโยชน์เพื่อนำมาพัฒนาสังคมไทย ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 25 เศรษฐกิจไทยตกต่ำ การเมืองไทยเริ่มผันผวน ในปี 2490 ศรีบูรพาเดินทางไปศึกษาต่อที่ออสเตรเลียในนามนักหนังสือพิมพ์โดยใช้ทุนส่วนตัว จุดประสงค์ของเขามี 2 ประการ ประการแรกคือ ศึกษาเศรษฐกิจศาสตร์การเมือง เพื่อเขียนหนังสือที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาการเมืองในระบอบประชาธิปไตยไทย ประการที่สองคือ ศึกษาธุรกิจหนังสือพิมพ์ เพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาธุรกิจสิ่งพิมพ์ของไทย (Smyth, 2019, p. 116) ระหว่างการศึกษาในออสเตรเลีย เขาไปทัศนศึกษาตามเมืองต่าง ๆ และเขียนบทความเกี่ยวกับการไปทัศนศึกษา ซึ่งตีพิมพ์ออกมาสองเล่ม ตั้งชื่อเรื่องว่า *ข้าพเจ้าได้เห็นว่า* บทความเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นถึงความสนใจของเขาเกี่ยวกับสังคมและการเมืองของออสเตรเลีย ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับประชาธิปไตย สภาพภาพแรงงาน สถานภาพแรงงาน สาธารณสุข การค้าและวัฒนธรรมของออสเตรเลีย เป็นต้น ได้รับความสนใจจากผู้อ่านชาวไทยเป็นอย่างมาก

ผลการศึกษาสำคัญจากการเดินทางไปออสเตรเลียของศรีบูรพาในครั้งนั้นคือ สามารถพัฒนาความคิดของเขาให้สูงขึ้นอีกระดับหนึ่ง เข้าใจปรัชญามาร์กซิสต์ได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นกว่าตอนอยู่ประเทศไทย นับตั้งแต่ระยะแรกเริ่มแห่งการสร้างนวนิยาย เขาเป็นคนให้ความสำคัญกับเรื่องการพัฒนาความคิดของตนมาโดยตลอด ในช่วงต้นทศวรรษ 2470 นักประพันธ์หลายคนได้รวมตัวกันซึ่งมีศรีบูรพาเป็นผู้นำ ได้ก่อตั้งคณะสุภาพบุรุษขึ้น เขียนงานประพันธ์ที่ส่งเสริมความคิดสุภาพบุรุษ ตอบสนองต่อความคิดสุภาพบุรุษที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 ได้ทรงนิยาม ซึ่งเน้นผู้มีชาติกำเนิดดี ส่วนการนิยามความคิดสุภาพบุรุษของศรีบูรพามีการพัฒนาอีกก้าวหนึ่ง และมีบทบาทในการส่งเสริมให้คนชั้นล่างพัฒนาก้าวหน้า ซึ่งสอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคมที่มีการรณรงค์ความเสมอภาคที่เริ่มชัดเจนขึ้นเรื่อย ๆ ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 25 (สละโรจน์ กิตติมหาเจริญ, 2551, น. 261) นวนิยายเรื่อง *ลูกผู้ชาย* เป็นตัวแทนผลงานของเขาในช่วงต้นแห่งชีวิตนักเขียน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความคิดดังกล่าว ศรีบูรพาเขียนบทให้พระเอกซึ่งเป็นลูกช่างไม้ ให้เป็นคนมีวิริยะอุตสาหะ จนกลายเป็นผู้มีฐานะทางสังคมและรับผิดชอบต่อหน้าที่การงาน ต่อมาศรีบูรพามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ นักปราชญ์ของสยามในช่วงเวลานั้น ซึ่งเป็นคนส่งเสริมแบบแผนทางวัฒนธรรมที่มีได้มีศูนย์กลางอยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ หากแต่เป็นแบบแผนที่ “เป็นความนิยมของมหาชนคนส่วนใหญ่” (สายชล สัตยานุรักษ์, 2557, น. 194) และยังเน้นด้วยว่า ความสูงต่ำของบุคคลมิได้อยู่ที่ “ฐานะ”

แต่อยู่ที่ “บุคลิกลักษณะต่อสู้กับชีวิตที่เขาได้เลือกปฏิบัติเอง” (สายชล สัตยานุรักษ์, 2557, น. 195) ความคิดนี้มีอิทธิพลต่อศรีบูรพาในระดับหนึ่ง (เชิงหยาง อุ๋, 2565, น. 31) ซึ่งช่วยผลักดันให้เขาใช้ชีวิตและทำงานโดยหันมาเผชิญหน้ากับความเป็นจริงในสังคมมากขึ้น กล่าวคือ ยอมรับสภาพการแบ่งระดับชั้นในสังคมไทย และยังคงยืนหยัดความเสมอภาคในสังคม กล่าวได้ว่า ความคิดสุภาพบุรุษของศรีบูรพามีการพัฒนาขึ้นเรื่อย ๆ เป็นการปูพื้นฐานสำคัญสำหรับการศึกษาแนวคิดใหม่ที่มีความเชื่อมโยงถึงความคิดเสมอภาคและความคิดมหาชน ในระหว่างศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมืองในออสเตรเลีย เขาสนใจศึกษาปรัชญามาร์กซิสต์เป็นอย่างมาก ซึ่งเป็นการศึกษาความรู้เชิงทฤษฎีควบคู่ไปกับการทัศนศึกษาตามเมืองต่าง ๆ และนำมาเปรียบเทียบกับสังคมไทย เขาพบว่า การพัฒนาสังคมโดยยึดปรัชญามาร์กซิสต์เป็นหลักเหมาะสมกับสภาพความเป็นจริงของสังคมไทย²

หลังจากศรีบูรพากลับจากออสเตรเลีย แนวการประพันธ์ของศรีบูรพาเปลี่ยนไปอย่างเห็นได้ชัดเจน โดยมีเป้าหมายเผยแพร่ปรัชญามาร์กซิสต์ เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า การเผยแพร่ปรัชญาความคิดใหม่อย่างเป็นระบบในสังคมต้องอาศัยบทบาทของปัญญาชน เขาจึงแสดงเป็นตัวอย่างโดยทุ่มเทเวลาในการเขียนบทความเกี่ยวกับลัทธิมาร์กซ์ และตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์รายวันและวารสารหลายฉบับที่มีความสำคัญในสมัยนั้น เขาสนใจคำว่า “สุภาพบุรุษ” มาโดยตลอด เมื่อปลายปี 2492 เขาจัดตั้งสำนักพิมพ์ของตัวเอง ใช้ชื่อว่า สำนักพิมพ์ “สุภาพบุรุษ” ตีพิมพ์นวนิยายและเรียงความวิชาการเมืองของเขาเป็นส่วนใหญ่ เพื่อให้ผู้อ่านบำรุงปัญญาความคิด (ศรีบูรพา, 2548, คำนำสำนักพิมพ์ น. 8) ในสายตาของเพื่อน ๆ ศรีบูรพาได้เปลี่ยนเป็นปัญญาชนที่มีความคิดมาร์กซิสต์อย่างเต็มตัว (Smyth, 2019, p. 121)

ในเวลาเดียวกัน ศรีบูรพาล้มเลิกความคิดการสร้างงานเพื่อความบันเทิง การสร้างวรรณกรรมไทยในสมัยก่อนมีลักษณะเพื่อสนองความต้องการของผู้ปกครองแผ่นดิน หรือชนชั้นสูง นักเขียนส่วนมากใช้ชีวิตภายใต้การอุปถัมภ์ของเจ้านาย ไม่มีอิสรภาพทางการเงิน คณะ “สุภาพบุรุษ” ซึ่งนำโดยศรีบูรพาที่ดำเนินธุรกิจวารสาร *สุภาพบุรุษ* ตามกลไกตลาดจึงผลักดันและพัฒนาวิชาชีพของนักเขียนไทยได้เป็นอย่างดี (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, 2545, น. 81) ในช่วงแรกศรีบูรพาสร้างนวนิยายรักโรแมนติกเป็นสำคัญ ซึ่งเป็นนวนิยายที่ได้รับความนิยมในตลาดสยามในช่วงเวลานั้น อย่างไรก็ตามงานของเขาให้ประโยชน์ในด้านการพัฒนาความคิดแก่ผู้อ่านเสมอ ประกอบกับการใช้ภาษาดีและการแต่งเรื่องอย่างประณีตเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้

² ปรัชญามาร์กซิสต์เป็นปรัชญาเศรษฐศาสตร์สายสังคมนิยม ซึ่งให้ความสำคัญกับการพัฒนาชนชั้นล่างของสังคม ในระยะแรก ๆ ที่ทฤษฎีของลัทธินี้เริ่มเผยแพร่ในโลกตะวันออกเมื่อกลางศตวรรษที่ 25 มีการเน้นบทบาทของการต่อสู้ของชนชั้นล่างเพื่อเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจทั้งระบบ ศรีบูรพาไม่ได้ลอกเลียนความคิดของมาร์กซิสต์ทั้งหมด หากแต่ประยุกต์ใช้แนวคิดปรัชญานี้ในการปฏิบัติโดยให้เข้ากับสภาพความเป็นจริงของไทย ซึ่งจะกล่าวในบทต่อไป

ผลงานของเขาโดดเด่นกว่าผลงานทั่วไป แต่หลังจากกลับจากออสเตรเลียความคิดเกี่ยวกับอาชีพนักเขียนของเขาเปลี่ยนไป เขาให้ความสำคัญในการบำรุงความคิดของผู้อ่านเพื่อพัฒนาความคิดสังคม เขาตระหนักดีว่าผู้อ่านที่ได้แรงบันดาลใจจากผลงานของเขาจะเป็นคนที่มีความรู้และความคิดในระดับหนึ่ง ใส่ใจการพัฒนาของสังคมไม่มากนักน้อย ซึ่งมีจำนวนน้อยในสังคมไทย ถ้ามุ่งแต่เผยแพร่ปรัชญามาร์กซิสต์ในงานประพันธ์ของเขา จะส่งผลกระทบต่อการทำงานหนังสือ ชีวิตนักเขียนมืออาชีพก็จะพลอยลำบากไปด้วย แต่เขาไม่มีความกังวลในเรื่องดังกล่าว เขาแสดงความคิดของเขาใน “คำแถลงของผู้แต่ง” ใน *จนกว่าเราจะพบกันอีก* ฉบับพิมพ์ครั้งแรกโดยกล่าวว่า

“ข้าพเจ้าได้ใช้เวลาปีที่แล้วทำงานแต่เฉพาะการแต่งหนังสือและการศึกษาอย่างเดียว และเมื่ออยู่มาได้ตลอดปีโดยไม่ซบพอม เพราะขาดอาหารและเครื่องนุ่งห่ม อันพอเหมาะพอควรแก่อัตภาพ โดยมีต้องเบียดเบียนหรือก่อทุกข์โทษแก่ผู้อื่นหรือแก่สังคมแต่อย่างหนึ่งอย่างใด ข้าพเจ้าก็มีความพอใจจะดำเนินชีวิตเช่นที่ได้เข้ามาในปีที่แล้วต่อไป ข้าพเจ้าประสงค์จะใช้เวลาแต่งหนังสือตลอดไปตราบเท่าที่ผู้อ่านชาวไทยอย่างน้อยจำนวนหนึ่งเช่นที่มีอยู่ในปีที่แล้ว ยังคงต้องการหนังสือที่บำรุงปัญญาความคิดด้วย มิใช่ประสงค์เพียงแต่ความสนุกเพลิดเพลินที่สบายอารมณ์อย่างเดียว” (ศรีบูรพา, 2548, น. 11)

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า บทความหรือหนังสือวิชาการไม่เป็นที่นิยมของผู้อ่านทั่วไป เพราะฉะนั้น นอกจากการเขียนบทความหรือหนังสือวิชาการแล้ว การคิดหาวิธีสร้างผลงานเพื่อถ่ายทอดแนวคิดใหม่ ๆ แก่ผู้อ่านให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น น่าจะเป็นสิ่งที่ศรีบูรพาคิดอยู่ตลอดเวลา นักเขียนนวนิยายมืออาชีพอ่างศรีบูรพาก็น่าจะเกิดความคิดที่จะใช้วิธีแตงนวนิยายเป็นธรรมดา *จนกว่าเราจะพบกันอีก* มีความเกี่ยวข้องกับการเดินทางไปออสเตรเลียของศรีบูรพา ผู้ศึกษาเห็นว่า ผลงานชิ้นนี้เป็นความตั้งใจของผู้แต่งในการประยุกต์ใช้การเขียนบทแบบกล่าวสุนทรพจน์กับกลวิธีการแตงนวนิยายเข้าด้วยกัน เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจการพัฒนาทางความคิดของเขาจากการไปศึกษาที่ออสเตรเลียให้มากยิ่งขึ้น โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้กลุ่มปัญญาชนอ่านเป็นสำคัญ ดังนั้นผู้อ่านทั่วไปที่ตั้งใจจะอ่านนวนิยายเรื่องนี้เพื่อความบันเทิงอย่างเดียวจะต้องรู้สึกผิดหวังซึ่งก็ไม่เกินความคาดหมายของผู้แต่ง

เมื่อตั้งใจที่จะสร้างนวนิยายแล้ว ปัญหาต่อมาที่ศรีบูรพาต้องคำนึงถึงคือ กลวิธีในการดำเนินเรื่อง การถ่ายทอดความรู้วิชาการหรือปรัชญาให้แก่ผู้อ่าน/ผู้ฟังอย่างมีประสิทธิภาพ นั้นต้องรู้จักใช้วิธี ครูบาอาจารย์จะเข้าใจดีว่า การสอนหนังสือในห้องเรียน ผู้สอนพูดคนเดียวโดยไม่ปฏิสัมพันธ์กับผู้ฟัง ย่อมไม่สามารถทำให้เกิดประสิทธิภาพอย่างเต็มที่ วิธีการสนทนาเป็นวิธีสอนที่มีการพิสูจน์แล้วว่ามีประสิทธิภาพ ซึ่งเป็นวิธีที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในโลกตะวันตก ศรีบูรพาค้นเคยกับวิธีการถ่ายทอดความรู้ผ่านการสนทนา เนื่องจากเขาเรียนจบมัธยมจากโรงเรียนเทพศิรินทร์ ซึ่งเป็นโรงเรียนที่มีผู้สอนเป็นชาวตะวันตกด้วย ตั้งแต่ทศวรรษ 2470

เขาก็เริ่มเผยแพร่หนังสือปรัชญาของเพลโตแล้ว (Smyth, 2019, p. 41) ซึ่งมีลักษณะเป็นบทสนทนาเพลโต (Plato 427-347 BC) ชอบแต่งหนังสือปรัชญาของเขาเหมือนเป็นบทละครโดยให้ครูโสกราตีสเป็นตัวละครเอก โสกราตีสมักใช้วิธีสนทนากับบรรดาสานุศิษย์ โดยในอันดับแรกเขาจะยกคำถามขึ้นมา ต่อจากนั้นมีการย้อนแย้ง (irony) และการตั้งคำถามในเชิงสืบสวน (maieutics) จนทำให้ความคิดต่าง ๆ ที่แฝงเร้นอยู่ในจิตใจได้เผยตัวออกมา ที่สำคัญคือ มีหลักฐานสำคัญแสดงให้เห็นว่า ศรีบูรพาปฏิบัติตามวิธีดังกล่าวในการศึกษาพัฒนาความคิดมาร์กซิสต์ในช่วงเวลานั้น ตอนที่เขาศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมืองที่มหาวิทยาลัยเมลเบิร์น เขาไม่ได้เรียนร่วมกับนักศึกษาคนอื่น ๆ ในห้องเรียนใหญ่ หากแต่ใช้วิธีเรียนกับอาจารย์ผู้สอนแบบตัวต่อตัว Alan Davies อาจารย์ประจำภาควิชารัฐศาสตร์เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาของศรีบูรพา จากความทรงจำของ Alan Davies เขาพบกับศรีบูรพาในห้องทำงานสัปดาห์ละครั้ง ครั้งละประมาณสองชั่วโมง ภรรยาของศรีบูรพาเข้าพบด้วย เธอมาเพื่อพัฒนาทักษะการฟังภาษาอังกฤษของเธอ ส่วนศรีบูรพาเป็นคนฉลาด มีไหวพริบและมีจินตนาการ พวกเขาสนทนากัน ปรึกษาหาเป็นขั้นเป็นตอน จนทำให้ศรีบูรพาเข้าใจความรู้พื้นฐานอย่างถ่องแท้ (Smyth, 2019, p. 118)

David Smyth สังเกตเห็นว่า นวนิยายของศรีบูรพามีลักษณะอย่างหนึ่งคือ ฉาก แอ็กชัน มีน้อย แต่ฉากสนทนามีมาก (Smyth, 2019, p. 130) ศรีบูรพาเชี่ยวชาญด้านการสร้างฉากสนทนา จึงมีความเป็นไปได้มากที่ต้องการจะทำลายโดยการสร้างงานประเภทนี้ให้เป็นผลงานที่ยิ่งใหญ่อีกชิ้นหนึ่ง โดยตัดบทสนทนาที่ยาว ๆ เป็นบทสนทนาสั้นบ้างยาวบ้างตามความเหมาะสมของการดำเนินเรื่องของนวนิยาย

ด้วยเหตุดังกล่าวข้างต้น ศรีบูรพาผู้มีประสบการณ์งานสิ่งพิมพ์และการสร้างนวนิยายมาเป็นเวลานาน จึงไม่ยากที่จะสอดแทรกจากการสัมภาษณ์บุคคลเข้าไปในนวนิยาย โดยให้ตัวละครสนทนาตามบทที่เขาแต่งไว้ การที่นวนิยายเรื่องนี้มีขนาดสั้นน่าจะเป็นความตั้งใจของศรีบูรพาที่ไม่ต้องการให้ผู้อ่านเกิดความเบื่อหน่าย ซึ่งเป็นปฏิกิริยาของผู้อ่านทั่วไปเวลาอ่านบทสัมภาษณ์ในสื่อสิ่งพิมพ์ ในนวนิยายเรื่องนี้ โดโรที่ทำหน้าที่เป็นนักข่าวที่ช่างตั้งคำถาม โดยถามคำถามจากมุมมองของคนออสเตรเลียที่ไม่รู้เรื่องราวเกี่ยวกับประเทศไทยเลยแม้แต่น้อย ส่วนโกเมศเป็นผู้ให้สัมภาษณ์ เสมือนเป็นตัวแทนของศรีบูรพา เขาตอบคำถามของโดโรที่อธิบายสภาพความเป็นจริงของสังคมไทยอย่างละเอียดละออ และเสนอทิศทางการพัฒนาที่เหมาะสมกับประเทศไทยอย่างเป็นขั้นเป็นตอน บทสนทนาของตัวละครสองคนนี้เหมือนกับบทสัมภาษณ์บุคคลในสื่อสิ่งพิมพ์ทั่วไปที่มักจะเห็นได้ว่า นักข่าวชอบซักถามเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชีวิตส่วนตัวของผู้ให้สัมภาษณ์ โกเมศจึงเล่าถึงภูมิหลังครอบครัวของเขา ชีวิตที่ฟุ้งเฟ้อไร้ความหมายในอดีต และเรื่องที่เขารู้จักและคบหากับแนนซี่ คนรักสาวชาวออสเตรเลีย โดยเฉพาะเรื่องที่เขารับแรงบันดาลใจจากแนนซี่ จนปรับตัวเป็นคนใหม่ เขาเล่าให้โดโรที่ฟังอย่างเป็นลำดับ

ด้วยวิธีเขียนแบบการเขียนบทสัมภาษณ์บุคคล ศรีบูรพาสามารถสอดแทรกเนื้อหาที่สะท้อนปัญหาสังคมและเสนอแนวทางแก้ไขปัญหาในนวนิยายเรื่องนี้ได้กลมกลืนพอสมควร ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของ *จนกว่าเราจะพบกันอีก* ที่ ตรีศิลป์ บุญขจร ได้ชี้ให้เห็นในบทความวิจัยที่เกี่ยวข้อง ลักษณะการดำเนินเรื่องของนวนิยายนี้จึงเกี่ยวข้องกับกลวิธีดังกล่าว ตรีศิลป์ บุญขจร เห็นว่า “ศรีบูรพาให้โดโรที่เริ่มดำเนินเรื่องโดยกล่าวถึงแนนซี เพื่อเสนออุดมคติการแก้ปัญหา ทำให้ลำดับของการสะท้อนปัญหาไปสู่การเสนอวิธีแก้ไขเป็นไปอย่างมีขั้นตอน แต่ด้านการลำดับเวลา ครั้งแรกดูเหมือนจะทำให้ผู้อ่านสับสน เพราะความจริงโกเมศพบแนนซีก่อน และเธอเสียชีวิตไปในเวลาไม่นานนัก แต่การกล่าวถึงตอนที่โกเมศพบแนนซีบางครั้ง ดูเหมือนไม่ใช่การเล่าเรื่องของโดโรที่ หากเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเวลาเดียวกันมากกว่า นอกจากนั้น การย้อนกลับไปมาระหว่างการเล่าเรื่องของโดโรที่กับเหตุการณ์ในอดีตและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน บางครั้งทำให้สับสน แต่แท้จริงแล้วเป็นกลวิธีตัดภาพกลับไปกลับมาโดยต้องนำมาปะติดปะต่อให้เป็นภาพสมบูรณ์เหมือนการเล่นเกมต่อรูป ซึ่งบางขณะศรีบูรพาทำได้ไม่แนบเนียนนัก จึงกลายเป็นความสับสนด้านการลำดับเวลา” (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2548, น. 304, 307) แต่ผู้ศึกษาเห็นว่า หากผู้อ่านอ่านนวนิยายเรื่องนี้จะรู้สึกเหมือนการอ่านบทสัมภาษณ์บุคคล จะไม่เกิดความสับสน ที่สำคัญคือ ผู้อ่านจะเห็นภาพลักษณ์หรือเข้าใจบุคลิกลักษณะของตัวละครเอกชาย และหญิงอย่างชัดเจนและลึกซึ้ง

สำหรับโกเมศ นักวิชาการบางคนเห็นว่า ศรีบูรพาชื่อ Phunphan Rangkhuan ลูกชายของเจ้าของโรงพิมพ์อักษรนิติในช่วงเวลานั้น ซึ่งเป็นนักเรียนที่เดินทางไปเรียนต่อออสเตรเลียด้วยทุนกับเขา เป็นแบบอย่างในการสร้างโกเมศ (Smyth, 2019, p. 118) แต่ไม่ว่าตัวเอกในเรื่องกับตัวจริงมีความเหมือนกันมากเพียงใด ปฏิเสธไม่ได้ว่า ผู้แต่งจะต้องใช้จินตนาการในการสร้างตัวละคร ผู้ศึกษาเห็นว่า ศรีบูรพามีวัตถุประสงค์ที่จะอธิบายการก่อตัวของความคิดมาร์กซ์ของเขาในระหว่างการศึกษาต่อออสเตรเลียอย่างเป็นขั้นตอน จึงสร้างนักเรียนนอกที่มาจากประเทศไทยให้เป็นตัวละครเอก ในสมัยก่อนแม้กระทั่งจนทุกวันนี้ นักเรียนนอกมักได้รับการยอมรับจากคนไทยทั่วไปว่าเป็นผู้ได้รับการศึกษาเป็นอย่างดีแล้วจากต่างประเทศ ไม่ว่าจะสำเร็จการศึกษาหรือไม่ เมื่อกลับมาประเทศไทยจะได้ทำงานในตำแหน่งดี และอยู่ในสังคมคนชั้นสูง ดังนั้นครอบครัวที่มีฐานะดีมักจะส่งลูกหลานไปเรียนต่อต่างประเทศ โกเมศในเรื่องนี้จึงเหมือนนักเรียนนอกส่วนใหญ่ในสมัยนั้น เขาสารภาพกับโดโรที่ว่า เขาเหมือนหนุ่ม ๆ ทั่วไปที่เคยใช้ชีวิตฟุ่มเฟือยอย่างเป็นผู้ไทย ตอนมาออสเตรเลียใหม่ ๆ เขาเรียนหนังสือไปอย่างกะท่อนกะแท่น เพราะตั้งใจจะมาคบหาสมาคมกับผู้ถือออสเตรเลียเป็นสำคัญ แต่เขากลับพบว่า หนุ่มสาวออสเตรเลียไม่ได้ใช้ชีวิตอย่างผู้ดีตามที่เขาคิด พวกเขาตั้งใจเรียนหนังสือ ใช้ชีวิตแบบพึ่งตนเอง คนที่มีเงินทองก็ไม่ได้ใช้จ่ายใช้สอยตามความพอใจ (ศรีบูรพา, 2548, น. 38-40) เขาเล่าเรื่องการคบหากับแนนซีให้โดโรที่ฟัง ว่าแนนซีเป็นผู้หญิงที่ทุ่มเทชีวิต

และจิตใจให้กับงานสังคม ช่วยเหลือคนที่มีความยากลำบาก และคัดค้านการเหยียดเชื้อชาติและสีผิว ซึ่งประทับใจโกเมตอย่างมาก เธอแนะนำหนังสือให้โกเมตอ่าน และคอยให้กำลังใจเขาในการพัฒนาตัวเอง ด้วยความช่วยเหลือของแนนซี โกเมตค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนความคิด มีจุดมุ่งหมายการเรียนรู้หนังสืออย่างชัดเจน โดยเลือกเรียนเศรษฐศาสตร์ และทัศนศึกษาตามเมืองต่าง ๆ ในออสเตรเลีย หลังจากแนนซีเสียชีวิต เขากลายเป็นคนที่มีความคิดและสติปัญญาเหมือนเกิดใหม่อีกครั้ง เขายังบอกโดโรทีว่า พื้นที่ 90% ของประเทศไทยยังล้าหลังมาก เขาตัดสินใจว่าเมื่อกลับไปประเทศไทยแล้ว เขาจะแนะนำให้พ่อของเขาสร้างห้องสมุดในชนบทเพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อการแสวงหาความรู้ของชาวชนบท ตัวเขาเองจะไปทำการสำรวจศึกษาในชนบทเป็นเวลา 1-2 ปี รวมทั้งจะไปอินเดีย จีน อินโดนีเซีย และประเทศอื่น ๆ ในอินโดจีน (ศรีบูรพา, 2548, น. 81) ตอนท้ายของเรื่อง โกเมตเดินทางกลับประเทศไทยเพื่ออุทิศตนให้แก่การสร้างสังคมไทยให้พัฒนาตามวิถีที่เหมาะสมกับสภาพความเป็นจริงของไทย สรุปว่าตัวละครโกเมตทำให้ผู้อ่านเห็นได้ว่า ความคิดของศรีบูรพาเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นขั้นตอนจากการที่ได้ไปศึกษาต่อที่ออสเตรเลีย

ส่วนภาพลักษณ์ของโดโรทีนั้น สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ศรีบูรพามีจุดมุ่งหมายเพื่อที่จะใช้ประโยชน์จากตัวละครนี้ผลักดันให้การถ่ายทอดความคิดบรรลุวัตถุประสงค์ ผู้อ่านจะสังเกตเห็นไม่ยากว่า ความยาวของบทสนทนาของตัวเอกชายและหญิงไม่สมดุลกัน โดยโกเมตเป็นฝ่ายพูดยาวกว่าโดโรทีมาก นักวิชาการบางคนเห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเขาสองคนไม่มีความรักซึ่งกันและกันแม้แต่น้อย โดโรทีเป็นคนไร้เสน่ห์ (dull) เนื่องจากเธอเสนอคำถามสมมติฐานที่ไร้เดียงสา (naïve suppositions) มากมาย (Smyth, 2019, p. 130) ผู้ศึกษาเห็นว่าประเด็นดังกล่าวแฝงความคิดอย่างชาญฉลาดของผู้แต่ง เนื่องจากการรักษาระยะห่างของความสัมพันธ์ระหว่างผู้สัมภาษณ์และผู้ให้สัมภาษณ์ สามารถทำให้เนื้อหาของบทสัมภาษณ์ดูมีความน่าเชื่อถือตามหลักวิชาความรู้ของงานสื่อสิ่งพิมพ์ ถึงแม้ว่านับแต่โกเมตจากไป เธอรู้สึกตัวเองไม่สามารถพบออสเตรเลียคนใดที่มาขอความช่วยเหลือจากไปของเขา (ศรีบูรพา, 2548, น. 85) แต่ต้องยอมรับว่า ความรู้สึกต่อโกเมตคือความเคารพนับถือมากกว่าความรักฉันหนุ่มสาว เพราะเธอมีคู่รักอยู่แล้วตอนที่เธอเริ่มเล่าเรื่องนี้ คู่รักเธอชื่อซิลเวีย ซึ่งถูกเอ่ยถึงในบทแรกของเรื่องนี้ ประการที่สอง สำหรับลักษณะบทสนทนาและภาพลักษณ์ด้านลบของโดโรที ผู้ศึกษาเห็นว่า เธอแสดงบทบาทเหมือนเป็นผู้อ่านที่ศรีบูรพาตั้งเป้าไว้ เดิมทีโดโรทีไม่ค่อยมีความมั่นใจในตัวเอง เธอเล่าว่า “ฉันมิใช่สตรีที่มีความคิดลึกซึ้งและมีจิตใจเป็นนักบุญเช่นแนนซี เหตุฉะนั้นฉันก็ได้เป็นประโยชน์แก่โกเมต ในทางชักนำให้เขาไปสู่ความก้าวหน้าอย่างไร ยิ่งกว่านั้นเมื่อฉันได้พบเขานั้น เขาได้กลับกลายเป็นคนมีจิตใจเข้มแข็งไปแล้ว มิใช่โกเมตผู้อ่อนปวกเปียกเมื่อสองปีก่อน เขาอยู่ในตำแหน่งที่น่าฉันยิ่งกว่าฉันจะเป็นผู้นำเขา” (ศรีบูรพา, 2548, น. 68) ผู้อ่านชาวไทยบางคนที่มีการศึกษาในระดับหนึ่งอาจยังไม่เข้าใจสังคมไทยเป็นอย่างดี

เพราะฉะนั้นผู้แต่งจึงให้โดโรที่ซึ่งเป็นผู้ไม่รู้เรื่องราวเกี่ยวกับประเทศไทยเสนอคำถามง่าย ๆ ก่อน แล้วจึงถามคำถามที่ยากขึ้น โกเมศจึงถ่ายทอดความคิดอย่างเป็นขั้นตอนและเป็นระบบ ซึ่งจะทำให้ผู้ฟัง/ผู้อ่านเข้าใจกระจ่าง ผลที่ตามมาคือ หลังจากสนทนากับโกเมศแล้ว ภาพลักษณ์ของโดโรที่มีการเปลี่ยนแปลง เธอเข้าใจสภาพความเป็นจริงของประเทศไทยมากขึ้น และเมื่อเธอทราบสาเหตุที่โกเมศต้องจากไป ว่าเพราะเหตุใด จึง “นึกแค้นเคืองรัฐบาลและมีสเตอร์คอลเวลล์แห่งกระทรวงคนเข้าเมือง” (ศรีบูรพา, 2548, น. 69) สะท้อนให้เห็นว่า เธอเปลี่ยนจากคนที่เคยสนใจแต่งงานของตนกลายเป็นคนให้ความสนใจต่อการบริหารงานของเจ้าหน้าที่บ้านเมือง ซึ่งเป็นหน้าที่ของพลเมืองทุกคนพึงมี และมีมนุษยธรรม ที่สำคัญกว่านั้นคือ เธอกลายเป็นคนมีสติปัญญามากขึ้น โดยให้ความสำคัญทางด้านจิตใจมากกว่าวัตถุ ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากตอนเริ่มเรื่อง เธอเล่าว่า เธอเข้าป่าเพื่อพักผ่อน เนื่องจากเบื่อหน่ายชีวิตในเมือง คำว่า “ป่า” ในที่นี้คือป่าจริง ไม่ใช่คำว่า “ป่า” ที่โกเมศใช้ในการอุปมาสถานที่ที่ผู้ดีในประเทศไทยใช้ชีวิตอย่างพุ่มเฟิย เช่น เขาเคยเล่าให้โดโรที่ฟังว่า “แนนซีได้จูงฉันออกมาจากป่ารกทึบในชีวิต ซึ่งแต่ก่อนมาฉันเคยเข้าใจว่ามันเป็นสวรรค์ซึ่งพวกที่ติดรตนเองว่า ‘ผู้ดี’ หรือ ‘คนชั้นสูง’ เท่านั้นที่มีเอกลิทธิที่จะอยู่ในสวรรค์ได้” (ศรีบูรพา, 2548, น. 46) ซิลเวียก็สังเกตเห็นว่าเธอเปลี่ยนแปลงไปและกำลังจะเป็นบ้า (ศรีบูรพา, 2548, น. 1) ทั้งนี้สะท้อนให้เห็นว่าโดโรที่เหมือนผู้อ่านในความคาดหวังของผู้แต่ง สามารถเข้าใจคำพูดของโกเมศ (ศรีบูรพา) และพัฒนาความคิดอย่างมีวิจารณ์ญาณได้

จนกว่าเราจะพบกันอีก มีลักษณะของนวนิยายเพื่อชีวิตที่ไม่เพียงแต่สะท้อนปัญหาสังคม หากยังเสนอแนวทางแก้ไขปัญหาก็ด้วย แต่หากพิจารณาตามคำนิยามของ “ศิลปะเพื่อชีวิต” แล้ว ยังถือเป็นนวนิยายเพื่อชีวิตที่สมบูรณ์แบบไม่ได้ เนื่องจากจุดมุ่งหมายการแต่งของศรีบูรพานั้น การถ่ายทอดผลการศึกษของเขาจากการไปศึกษาต่อที่ออสเตรเลีย คือเน้นเผยแพร่ปรัชญามาร์กซิสต์มากกว่า ส่วนในด้านการปฏิบัติตามทฤษฎีความคิดนั้น ยังไม่มีการแสดงให้เห็นอย่างเต็มที่ ซึ่งประเด็นนี้ได้รับการวิจารณ์จาก อุดม ศรีสุวรรณ ในลักษณะที่มีความรุนแรงในระดับหนึ่ง คำวิจารณ์ของเขามีดังต่อไปนี้

เราย่อมจะไม่ปฏิเสธว่า “โกเมศ” นักศึกษามักจะเป็นผู้ที่เต็มไปด้วยความฝันที่จะแก้ไขสังคมอย่างโน้นอย่างนี้ตาม “ทฤษฎี” ที่เขาศึกษามา แต่ “โกเมศ” ลูกชานาจะเริ่มอย่างถูกต้องด้วยเหตุที่เขาเข้าใจดีแล้วว่า ประชาชนต้องการอะไร “โกเมศ” คนหลังมิได้ “พกของดี ๆ” เพื่อจะมา “ประสิทธิประสาท” แก่ประชาชนทำนอง “โปรดัสเตอร์” แบบนั้น หากเขาคนหนึ่งที่เป็นส่วนหนึ่งของชานา หรือประชาชน ...ลูกชานาจะมองความสามัคคี และพลังของประชาชนเป็นสำคัญ แต่ “โกเมศ” นักศึกษามักจะมองตัวเองสำคัญกว่าประชาชน ซึ่งจะโดยสำนักหรือไม่สำนักก็ตาม เราจะพบจะเห็นเสมอว่า ผู้เป็น “โกเมศ” นักศึกษาทั้งหลายมักจะสร้างม่านพรางกันระหว่างเขา กับประชาชนไว้ชั้นหนึ่ง ฉะนั้นการรับรู้ชีวิตเป็นเพียงแต่บันไดขั้นแรกที่จะก้าวไปสู่ชีวิตที่แท้จริง

และชีวิตทุกวันนี้ไม่ต้องการรับรู้ของบุคคลที่ยินดี เขาต้องการการรับรู้ของบุคคลที่กระโจนเข้าสู่กระแสธารของชีวิตอย่างกล้าหาญ (วิทยากร เชียงกูล, 2516, น. 96-97)

คำวิจารณ์ของอุดม ศรีสุวรรณข้างบนนี้ก็สื่อความเช่นเดียวกันว่า นวนิยายเรื่องนี้ยังเน้นทฤษฎีเป็นสำคัญ ขาดลักษณะสำคัญของนวนิยายเพื่อชีวิต กล่าวคือ “โกเมศ” หรือศรีบูรพา ยังไม่ได้แสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติตัวโดยอยู่เคียงข้างประชาชน และเนื่องจากเน้นทฤษฎีความคิดมากเกินไป ผลงานชิ้นนี้จึงไม่สามารถดึงดูดใจผู้อ่าน

ตามที่คุณศึกษาได้กล่าวมาแล้ว ผู้แต่งไม่ได้แต่งเรื่องนี้เพื่อความบันเทิง ผู้ศึกษาจึงเห็นว่าการสร้างนวนิยายของศรีบูรพายังคงพัฒนาไปตามวิถีทางของเขาจากแนวรักโรแมนติคกลายเป็นแนวนวนิยายเพื่อชีวิต ในระยะเริ่มต้นของการสร้างงานแนว “ศิลปะเพื่อชีวิต” ซึ่งเป็นกระแสแนวความคิดใหม่ในสมัยนั้น เขาต้องปรับความคิดของเขาไปแล้วจึงดำเนินต่อไปที่ละชั้น โดยต้องเผยแพร่แนวความคิดของทฤษฎีก่อน เหมือนการชูคบเพลิงนำทางให้แสงสว่างแห่งปรัชญาส่องทางให้ตัวเองและเพื่อน ๆ หรือบรรดาสาธุศิษย์ แล้วค่อยขยายวงกว้างออกไป

ถ้าดูจากประวัติการเมืองประชาธิปไตยของไทย ศรีบูรพาก็ได้บรรลุเป้าหมายในระดับหนึ่ง ความคิดมาร์กซิสต์ของเขาแตกต่างจากความคิดของอุดม ศรีสุวรรณ ศรีบูรพายอมรับว่าเขาสามารถทำงานร่วมกับฝ่ายหลังได้ แต่เขาจะไม่มีวันเป็นสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ (Smyth, 2019, p. 146) เขาส่งเสริมลัทธิมาร์กซ์ แต่ไม่สนับสนุนการปฏิวัติโดยใช้ความรุนแรง อย่างไรก็ตาม เขามักจะถูกสงสัยว่าเป็นสมาชิกของพรรคคอมมิวนิสต์ หลังจากนวนิยายนี้ตีพิมพ์เป็นตอน ๆ ลงในหนังสือพิมพ์ ในช่วงแรก ยกเว้นสำนักพิมพ์ “สุภาพบุรุษ” ของเขาเองเคยรวมพิมพ์เป็นเล่มสี่ครั้งในปี 2493 2496 2498 และ 2500 จากนั้นไม่มีสำนักพิมพ์อื่นสนใจนำไปพิมพ์ซ้ำและจำหน่าย David Smyth เห็นว่า พวกเขาคงไม่เสี่ยงถูกจับฐานเผยแพร่ความคิดคอมมิวนิสต์ (Smyth, 2019, p. 132) จนกระทั่งเมื่อทศวรรษ 2510 อิทธิพลของนวนิยายเรื่องนี้เริ่มปรากฏให้เห็นชัด ระหว่าง พ.ศ. 2516-2519 ซึ่งเป็นช่วงที่เกิดความเคลื่อนไหวสำคัญในประวัติศาสตร์ไทยเพื่อเรียกร้องประชาธิปไตย สโมสรนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนำไปจัดพิมพ์หลายครั้งเพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อนักศึกษาที่มีอุดมการณ์พัฒนาสังคมไทย

เป็นที่น่าสังเกตว่า นวนิยายของศรีบูรพาที่สร้างขึ้นก่อน จนกว่าเราจะพบกันอีก ส่วนมากเป็นแนวรักโรแมนติค หรือเป็นแนววิพากษ์วิจารณ์สังคมและการเมือง โดยมีการเล่าเรื่องความรักฉันทน์หนุ่มสาวควบคู่กันไป แต่เรื่องนี้มีความเปลี่ยนแปลงเห็นได้อย่างชัดเจนว่า เรื่องเกี่ยวกับความรักฉันทน์หนุ่มสาวมีน้อยมาก เป็นความรักที่ยิ่งใหญ่เข้ามาแทนที่ คือความรักเพื่อนมนุษย์ โดยเฉพาะประชาชนผู้ยากไร้ เป็นความรักที่อยู่เหนือกำแพงของเชื้อชาติและสีผิว กล่าวได้ว่าเป็นก้าวแรกที่นวนิยายไทยให้ความสำคัญกับความรักที่เป็นสากล (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2548, น. 304, 306) นอกจากนั้นมุมมองเกี่ยวกับผู้หญิงของศรีบูรพาที่สะท้อนจากนวนิยายเปลี่ยนไปเช่นกัน กล่าวคือ ก่อนหน้านี้ นางเอกจะมีภาพลักษณ์อ่อนแอ ไม่เป็นตัวของตัวเอง เป็นฝ่ายพ่ายแพ้

ในเกมรักเสมอ หรือแม้จะดูเป็นคนเข้มแข็ง และทั้งฝ่ายชายก่อน แต่ตอนจบของเรื่องก็สะท้อนให้เห็นว่า ชีวิตในอนาคตของฝ่ายหญิงน่าเป็นห่วง เช่นในเรื่อง *สงครามชีวิต* แต่ จนกว่าเราจะพบกันอีก สะท้อนให้เห็นว่า ผู้แต่งเริ่มแสดงแนวความคิดใหม่ คือ ไม่มีการแบ่งแยกเรื่องของสติปัญญาระหว่างชายหญิง ผู้หญิงบางคนฉลาดและมีอิทธิพลต่อการพัฒนาความคิดของผู้ชาย เช่น แนนซีเป็นผู้มีปัญญา มีอิทธิพลต่อโกเมต ทำให้เขากลายเป็นคนละคนในด้านความคิดและพฤติกรรม ส่วนโดโรที ในช่วงต้นของการสนทนาระหว่างเธอกับโกเมต สะท้อนให้เห็นว่า เธอมีความคิดแคบ หลงในภาพมายาอย่าง เช่น ในการอภิปรายเกี่ยวกับความหมายของคำว่า “ไทย” ในชื่อประเทศไทยนั้น โกเมตพูดว่า “เธอมีความคิดเหมือนอย่างผู้หญิงในประเทศของฉัน ถ้าเราจับคนมาล่ามโซ่ไว้แล้วเรียกเขาว่าเซนต์จอห์น เขาก็เห็นจะยินดีไม่ลง” (ศรีบูรพา, 2492, น. 23) แต่ในตอนท้ายสุดดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น โดโรทีมีความคิดเปลี่ยนไปมาก ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ผู้หญิงไทยสามารถปรับเปลี่ยนแนวความคิดได้เช่นกัน ความคิดที่มีต่อเพศหญิงของศรีบูรพาที่สะท้อนจากนวนิยายของเขานั้นเปลี่ยนไปมากและชัดเจนยิ่งขึ้นใน *แลไปข้างหน้า* ดังจะวิเคราะห์ในบทต่อไป

สรุปแล้ว *จนกว่าเราจะพบกันอีก* เป็นงานเบื้องต้นของนวนิยายเพื่อชีวิตของศรีบูรพา ผู้แต่งใช้วิธีการเขียนแบบผสมผสานบทสัมภาษณ์บุคคลในการสร้างนวนิยาย กลวิธีนี้ทำให้เขาสามารถเผยแพร่ความคิดมาร์กซิสต์ให้ได้ผลมากยิ่งขึ้นในระดับหนึ่ง จนกลายเป็นผู้นำกระแสการสร้างนวนิยายเพื่อชีวิต ภายใต้แสงสว่างที่ส่องจากปรัชญาความคิดนี้ เขาก้าวไปข้างหน้าอย่างมุ่งมั่น ประยุกต์ใช้ความคิดมาร์กซิสต์ในการปฏิบัติด้วยความวิริยะอุตสาหะ จนในที่สุด *แลไปข้างหน้า* นวนิยายเพื่อชีวิตที่ยิ่งใหญ่ของเขาและวงการวรรณกรรมไทยถูกสร้างขึ้น

3. *แลไปข้างหน้า* : นวนิยายเพื่อชีวิตแบบประยุกต์ใช้แนวคิดปรัชญาในการปฏิบัติ

แลไปข้างหน้า เป็นนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ที่สะท้อนชีวิตที่หลากหลายตั้งแต่ช่วงกลางถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 25 ดูเหมือนเดิมที่ศรีบูรพาตั้งใจที่จะสร้างเป็นไตรภาค แต่มีเพียง “ภาคปฐมวัย” จบบริบูรณ์ ส่วน “ภาคมัชฌิมวัย” (2500) เขียนไม่จบ และ “ภาคปัจฉิมวัย” ที่น่าจะเป็นตอนจบของเรื่องขาดไป เรื่องราว “ภาคปฐมวัย” บอกเล่าประสบการณ์ของจินทา เด็กชายยากจนจากชนบทอีสาน เข้ามาเรียนต่อชั้นมัธยมและใช้ชีวิตในกรุงเทพฯ จากความช่วยเหลือของท่านอาจารย์ที่วัด เขาอาศัยอยู่ที่บ้านเจ้าคุณอภิบาลราชธานี จันทาอยู่ในฐานะคนรับใช้ ทำหน้าที่เป็นเพื่อนของลูกชายเจ้าคุณฯ และปกป้องหากถูกเด็กคนอื่นรังแก ขณะไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนเทเวศร์รังษสฤษดิ์ ซึ่งเป็นโรงเรียนของเหล่าผู้มีตระกูล จันทาปฏิบัติอย่างเคร่งครัดตามคำสั่งสอนของท่านอาจารย์ เฝ้ามองเนื้อเฝ้ามองตัว ชื่อสัตย์สุจริต และตั้งใจเรียนหนังสือ หลังจากเรียนจบชั้นมัธยม เขารับราชการในกระทรวงมหาดไทยด้วยความช่วยเหลือของเจ้าคุณฯ ภายหลังการปฏิวัติเมื่อปี 2475 เจ้าคุณฯ สูญเสียอำนาจ จันทากลับอีสานและ

ประกอบอาชีพเป็นผู้ช่วยอัยการในจังหวัดศรีสะเกษ นอกจากเรื่องราวของจันทาแล้ว นวนิยายนี้ยังได้เล่าเรื่องชีวิตของตัวละครในชนชั้นต่าง ๆ อีกหลายตัว สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการของบ้านเมืองในมุมกว้าง

จากการศึกษาบทความวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้ศึกษาเห็นว่า ยังมีประเด็นที่น่าสนใจในเชิงลึกอีกหลายประเด็น ที่สำคัญได้แก่ 1) คุณมีบทบาทอย่างไรกับศรีบูรพา เนื่องจากศรีบูรพาเริ่มสร้างนวนิยายที่ยิ่งใหญ่นี้ในคุกและมีเนื้อเรื่องเกี่ยวข้องกับคุก 2) เหตุใดศรีบูรพาจึงไม่สร้างเรื่องนี้ให้จบบริบูรณ์ เนื่องจากหลังจากเขาถูกปล่อยตัวออกมาจากคุกแล้วยังใช้ชีวิตเกือบ 25 ปี ก่อนเสียชีวิต สองประเด็นดังกล่าวเกี่ยวข้องกับวัตถุประสงค์หลักของการศึกษานี้ คือ นวนิยายเรื่องนี้สะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาศิลปะการสร้างนวนิยายเพื่อชีวิตของผู้แต่งอย่างไร มีการเชื่อมโยงอย่างไรกับเรื่องที่สร้างขึ้นก่อนหน้านี้ บทต่อไปผู้ศึกษาจะค้นหาคำตอบให้กับปัญหาดังกล่าว โดยเริ่มต้นจากการศึกษาภูมิหลังทางสังคมของช่วงเวลาการสร้างงาน และปัจจัยส่วนบุคคลของผู้แต่งด้วย

ในสมัยที่ 2 ของการดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของจอมพล ป. พิบูลสงคราม สถานการณ์ทางการเมืองของไทยตึงเครียดยิ่งขึ้น การปกครองของรัฐบาลได้รับแรงกดดันทั้งจากกลุ่มฝ่ายค้านต่าง ๆ ภายในประเทศและจากนานาชาติ เพื่อรักษาความมั่นคงของการปกครอง รัฐบาลไทยจึงทำข้อตกลงว่าด้วยความช่วยเหลือทางทหารกับรัฐบาลสหรัฐอเมริกา หลังสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 นโยบายต่างประเทศของสหรัฐฯ ให้ความสำคัญมากกับการป้องกันการเผยแพร่ของลัทธิคอมมิวนิสต์ และช่วงเวลาดังกล่าวการเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์ในไทยเป็นภัยคุกคามต่อความมั่นคงของรัฐบาลไทยเช่นกัน การปราบปรามสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ในไทยจึงมีความรุนแรงมาก ทำให้สังคมไทยตกอยู่ในภาวะอึมครึม การหันหลังให้กับจิตวิญญาณแห่งประชาธิปไตยของรัฐบาล เป็นแรงผลักดันให้กลุ่มคนที่มีอุดมการณ์ประชาธิปไตยเรียกร้องสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาค ศรีบูรพาเป็นคนสำคัญคนหนึ่งในกลุ่มคนดังกล่าว เขายืนเคียงข้างประชาชนส่วนใหญ่ ต่อสู้กับเผด็จการของรัฐบาลโดยใช้ปรัชญามาร์กซิสต์เป็นอาวุธทางความคิด

การศึกษาเกี่ยวกับชีวประวัติของศรีบูรพาเผยให้เห็นว่า ในช่วงเวลาดังกล่าว ศรีบูรพามีแนวความคิดเปลี่ยนแปลงไปมาก สภาวะจิตใจและอารมณ์ของเขาลดความแข็งแกร่งลงมาก ซึ่งอาจเนื่องมาจากเขาสนใจศึกษาพุทธศาสนามากขึ้น เมื่อต้นปี 2495 เขาเดินทางไปจังหวัดสุราษฎร์ธานีเพื่อศึกษาและฝึกปฏิบัติธรรม จากการศึกษาค้นคว้าและฝึกปฏิบัติธรรมภายใต้การชี้แนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (2449-2536) เขาเข้าใจธรรมมากขึ้น ซึ่งส่งผลต่อความคิดและจิตใจของเขาเป็นอย่างยิ่ง (Smyth, 2019, p. 137) นอกจากนี้ ปัญหาสุขภาพของเขาน่าจะมีส่วนสำคัญเกี่ยวข้องด้วย เขาใช้ชีวิตตามแผนที่วางไว้ รับประทานอาหารตามหลักโภชนาการ ออกกำลังกายเป็นประจำ เขียนหนังสือในตอนเช้า พักผ่อนและอ่านหนังสือพิมพ์ในตอนบ่าย ฟังวิทยุภาษาอังกฤษในตอนเย็น อ่านนิยายไทยเป็นบางครั้ง เรียนภาษาอังกฤษ และศึกษาพระธรรมด้วย (Smyth, 2019, p. 134)

ด้วยเหตุดังกล่าว เขาจึงยังคงมีส่วนร่วมในกิจกรรมสังคมอย่างจริงจัง และทำงานร่วมกับสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ในไทยด้วยสันติวิธี ยกตัวอย่างเช่น เมื่อปี 2494 ศรีบูรพาดำรงตำแหน่งรองประธานคณะกรรมการสันติภาพแห่งประเทศไทย เขาเข้าร่วมกิจกรรมเพื่อเรียกร้องสันติภาพหรือคัดค้านสงครามเกาหลี เข้าร่วมการประชุมสันติภาพในต่างประเทศ นำคณะจากสมาคมหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทยไปแจกสิ่งของให้แก่ชาวอีสานที่ประสบภัยแล้ง เขียนบทความเรียกร้องให้รัฐบาลยุติการคว่ำบาตรหนังสือพิมพ์ ที่สำคัญคือ ในฐานะนักเขียนมืออาชีพ เขายังคงใช้วิธีเขียนหนังสือเป็นหลักในการปลุกจิตสำนึกผู้อ่านและสร้างแรงบันดาลใจให้กับสาธารณชน การสร้างงานวรรณกรรมอยู่ในความคิดของเขาโดยตลอด แต่เมื่อคำนึงถึงปัญหาสุขภาพแล้ว เขาจึงหันไปแปลงานต่างประเทศหรือสร้างเรื่องสั้นเป็นหลัก งานแปล ได้แก่ ในยามถูกเนรเทศ (*In Exile* ของ Anton Pavlovich Chekhov) เขาถูกบังคับให้เป็นขุนโจร (*The Inner History of the Kelly Gang and Their Pursuers* ของ J.J.Kenneally) แม่ (*Mother* ของ Maxim Gorky) เป็นต้น เรื่องสั้น ได้แก่ คนพวกนั้น (1950) ขอแรงหนอยเถาะ (1950) อ้ายหนูหลงทาง (1950) คำขานรับ (1950) ประกายใหม่ในดวงตาของเขา (1951) เขาตื่น (1952) เป็นต้น ต่างสะท้อนให้เห็นถึงการเรียกร้องความเป็นธรรมทางสังคมของศรีบูรพา (Smyth, 2019, pp. 134-136)

แม้ศรีบูรพาเข้าร่วมกิจกรรมสังคมโดยใช้สันติวิธี แต่เขายังถูกสงสัยว่าเป็นสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ จึงอยู่ในรายชื่อบุคคลที่ถูกรัฐบาลเผด็จการตาม และเดือนพฤศจิกายน 2495 เขาถูกจับกุมพร้อมกับนักเคลื่อนไหวเพื่อสันติภาพ สมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ นักข่าว นักศึกษา และคนงานบางคน เป็นต้น ซึ่งมีจำนวนน้อยกว่าคน ศรีบูรพาใช้ชีวิตในที่คุมขังอย่างสงบสันติ เช่นเคย เขาได้รับอนุญาตให้ทานอาหารที่ทางบ้านส่งมา นอนหลับอย่างเพียงพอ ไม่ได้แสดงอาการโกรธเคืองแต่อย่างใด เขายังคงปฏิบัติตามทฤษฎีปรัชญามาร์กซิสต์ต่อไป คือช่วยเหลือคนที่ตกอยู่ในความลำบากเท่าที่เงื่อนไขอำนวย ตัวอย่างเช่น เขาแจกจ่ายหนังสือและอาหารให้แก่นักโทษในคุก ช่วยหางานให้แก่นักโทษคนหนึ่งที่กำลังจะถูกปล่อยตัว เขาจัดตั้งคณะกรรมการการศึกษาชั่วคราวในคุกขึ้น และทำหน้าที่เป็นประธาน จัดชั่วโมงเรียนให้แก่ นักโทษ เช่น ปรัชญามาร์กซิสต์ ภาษาต่างประเทศ ธรณีวิทยา การเมือง วารสารศาสตร์ วิธีการสร้างวรรณกรรม เป็นต้น โดยให้นักโทษการเมืองที่มีความเชี่ยวชาญในด้านใดด้านหนึ่งรวมทั้งตัวเขาเองเป็นผู้สอน เขาใช้เวลาส่วนใหญ่กับการอ่านหนังสือ ซึ่งนอกจากหนังสือพิมพ์รายวันแล้วยังมีหนังสือ *The Grapes of Wrath* (ของ John Steinbeck) หนังสือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อินเดีย พุทธศาสนาและลัทธิมาร์กซ์ เป็นต้น ส่วนในด้านงานประพันธ์ เขาปรับปรุงแก้ไขนวนิยายและเรื่องสั้นเก่าของเขาบางเรื่อง (Smyth, 2019, pp. 142-145) ที่สำคัญคือลงมือเขียนนวนิยายเรื่อง *แลไปข้างหน้า*

นักวิชาการหลายคนเห็นว่า การสร้าง *แลไปข้างหน้า* เกี่ยวข้องกับ *สี่แผ่นดิน* เรื่องหลังนี้เป็นนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ซึ่งประสบความสำเร็จในการสะท้อนให้เห็นภาพทั้งดงามของสังคมจารีตประเพณีที่มีสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลาง (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2549, น. 491) *สี่แผ่นดิน* สร้างขึ้นในปี 2494-2495 ท่ามกลางบรรยากาศเผด็จการทางการเมือง ตีพิมพ์เป็นตอน ๆ ในหนังสือพิมพ์ ได้รับความนิยมจากผู้อ่านเป็นอย่างมาก ผู้ศึกษาเห็นด้วยกับความคิดเห็นที่ว่า ความสำเร็จของ *สี่แผ่นดิน* อาจมีส่วนผลักดันให้ศรีบูรพาลงมือเขียนนวนิยายที่ตั้งใจจะสร้างมานาน แต่ไม่มีเวลาเพียงพอที่จะสร้างเมื่อไม่มีปัญหาเรื่องเวลา *แลไปข้างหน้า* (ภาคปฐมวัย) นวนิยายอิงประวัติศาสตร์จึงถือกำเนิดในคุก (Smyth, 2019, p. 147) ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์ เห็นว่า มีนวนิยายไทยไม่กี่เล่มที่พูดถึงเหตุการณ์ปฏิวัติในปี 2475 งานสำคัญที่มีเนื้อหาชัดเจนคือสองเล่มนี้ ศรีบูรพามีความเห็นเกี่ยวกับการปฏิวัติที่แตกต่างจากหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช การสร้าง *แลไปข้างหน้า* มีวัตถุประสงค์เพื่อเสนอมุมมองและจุดยืนที่ตรงกันข้ามโดยสิ้นเชิง (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์, 2559, น. 107) แต่จากการศึกษาชีวประวัติของผู้แต่งทั้งสองคนพบว่า ต่างเห็นด้วยกับการเมืองระบอบประชาธิปไตย ศรีบูรพาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความเป็นประชาธิปไตยของเขา ส่วนหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ก่อนเขียน *สี่แผ่นดิน* ไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็น “กษัตริย์นิยม” เพราะเขาสนับสนุนจอมพล ป. พิบูลสงคราม และคณะรัฐประหารอย่างเปิดเผย (สายชล สัตยานุรักษ์, 2549, น. 177) ผู้ศึกษาเห็นว่า ผู้แต่งนวนิยายสองเรื่องนี้ต่างแฝงจุดมุ่งหมายเพื่อวิพากษ์วิจารณ์การปกครองแบบเผด็จการของรัฐบาล ถ้าดูจากเนื้อหาของนวนิยายจะเห็นว่า *แลไปข้างหน้า* มีส่วนเกี่ยวข้องและมีการตอบโต้กับ *สี่แผ่นดิน* ในการแสดงทัศนต่อประวัติการพัฒนาของสังคมไทย เนื่องจากการพัฒนาสังคมไทยสมัยใหม่ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อสะท้อนให้เห็นใน *สี่แผ่นดิน* มีศูนย์กลางอยู่ที่บุคคลและครอบครัวชนชั้นสูง ซึ่งเป็นมุมมองที่แคบมาก ส่วน *แลไปข้างหน้า* ทำให้ผู้อ่านมองกว้างออกไปเห็นภาพของสังคมทุกระดับชั้น สะท้อนให้เห็นว่า ความคิดของ *แลไปข้างหน้า* ก้าวหน้ากว่าของ *สี่แผ่นดิน* ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างนวนิยายทั้งสองเล่มมีสองประเด็นที่ต้องอธิบายเพิ่มเติมในบทต่อไปเกี่ยวกับ 1) กลวิธีการอิงประวัติศาสตร์ 2) ความคิดการพัฒนาของสังคม

ประเด็นที่ 1 นวนิยาย *สี่แผ่นดิน* สะท้อนภูมิหลังประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (2396-2453) ตอนปลายจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 (2468-2489) แม้พลอยตัวละครเอกเป็นผู้ที่มีชีวิตอยู่ถึงสี่แผ่นดิน ช่วงเวลาแผ่นดินที่สองตอนปลายถึงสิ้นนั้นเป็นช่วงเวลาที่ตั้งคมกำลังเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง โดยเฉพาะทางด้านการเมือง และเกือบจะเป็นช่วงเวลาเดียวกันที่จินตนาใช้ชีวิตในกรุงเทพฯ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นปัญญาชนสำคัญคนหนึ่ง ได้นิยาม “ความเป็นไทย” ในงานเขียนของเขาในต้นทศวรรษ 2490 มีใจความใกล้เคียงกับคำนิยามของนักปราชญ์ไทยทั่วไปในราว 2400-2500 โดยเห็นว่า สังคมไทยเป็น

สังคมที่ประกอบด้วยคนหลายชนชั้น ซึ่งมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นหัวใจในโครงสร้างสังคม แต่ละชนชั้นสัมพันธ์กันตามหลักศีลธรรมของพุทธศาสนา รู้ที่ต่ำที่สูง (สายชล สัตยานุรักษ์, 2557, น. 289) แม่พลอยเคยใช้ชีวิตในวัง เรียนรู้ขนบธรรมเนียมประเพณีไทยอย่างจริงจัง มีความเป็นไทยอยู่ในตัวสูง ในช่วงเวลานั้นผู้แต่งมีความคิดขัดแย้งกับรัฐบาล จากการศึกษา นวนิยาย *สี่แผ่นดิน* สายชล สัตยานุรักษ์ เผยให้เห็นว่า การนิยาม “ความเป็นไทย” ใน *สี่แผ่นดิน* แฝงความหมายทางการเมือง ซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อผู้แต่งในการก้าวสู่จุดสูงสุดแห่งชีวิต นักการเมืองในภายหลัง (สายชล สัตยานุรักษ์, 2549, น. 176-197) แต่ไม่ว่าเขาสร้างนวนิยายเรื่องนี้ด้วยวัตถุประสงค์ใดก็ตาม *สี่แผ่นดิน* และตัวละครแม่พลอยได้รับความนิยมนอกจากผู้อ่านอย่างกว้างขวาง จึงปฏิเสธไม่ได้ว่า ความคิดอนุรักษนิยมซึ่งมองย้อนกลับไปแล้วส่งเสริมระบบเก่ากำลังแผ่อิทธิพลต่อประชาชนเป็นอย่างมาก ศรีบูรพาเป็นคนที่มีความรู้สึกไวกับการเปลี่ยนแปลง กระแสความคิดสังคม จึงต้องการสร้างนวนิยายตอบโต้โดยใช้กลวิธีอิงประวัติศาสตร์เช่นกัน เพื่อให้เนื้อเรื่องดูสมจริง วิธีการของศรีบูรพามีพัฒนาการไปอีกก้าวหนึ่งคือ เป็นการทบทวนชีวิตของตนในอดีต ซึ่งมีบทบาทต่อการสะท้อนให้เห็นปรัชญาชีวิตอย่างลึกซึ้ง ดังจะกล่าวละเอียดในภาคท้ายของบทนี้

ประเด็นที่ 2 *แลไปข้างหน้า* สะท้อนให้เห็นว่า ศรีบูรพามีความคิดเกี่ยวกับการพัฒนาของสังคมที่สมบูรณกว่า กล่าวคือ เขายอมรับสภาพความเป็นจริงของสังคม ในขณะเดียวกัน เน้นการมองไปในอนาคต นักวิชาการทั้งไทยและจีนหลายคนเห็นว่า *แลไปข้างหน้า* สะท้อนให้เห็นถึงความไม่เท่าเทียมของคนในสังคม คำวิจารณ์ของนักวิชาการจีนค่อนข้างรุนแรง เช่น Er Dong หนึ่งในทีมงานผู้แปลนวนิยายนี้เป็นภาษาจีนกล่าวว่า นวนิยายเรื่องนี้เผยให้เห็นถึงระบบศักดินาของไทยที่ไม่เป็นธรรม และชีวิตของชนชั้นสูงที่กำลังเสื่อมลง เสียชื่อเสียงทาสที่ชอบประจบสอพลอผู้มีอำนาจหรือร่ำรวย รวมทั้งยกย่องชนชั้นกรรมาชีพว่ามีสติปัญญาและคุณธรรมสูง (Siburapha, 1998, p. 299) คำวิจารณ์นี้พิมพ์อยู่ในภาคผนวกฉบับแปลภาษาจีน ส่งผลกระทบต่อผู้อ่านชาวจีนเป็นอย่างมาก ผู้ศึกษาเห็นว่า ความเห็นดังกล่าวนี้จะได้รับอิทธิพลจากความคิดมาร์กซิสต์จีนที่มุ่งเน้นให้ความสำคัญกับชนชั้นกรรมาชีพในสมัยที่เริ่มมีการเผยแพร่ความคิดนี้ในประเทศจีน ซึ่งเป็นความคิดที่เสี่ยงหากคิดไม่รอบคอบและไม่ระมัดระวัง ผู้อ่าน *แลไปข้างหน้า* คงเห็นได้ว่า จันทาเป็นตัวแทนของชนชั้นล่างที่กำลังก้าวขึ้นมาแสดงบทบาทบนเวทีสังคมไทย ส่วนเจ้าคุณฯ เป็นตัวแทนของขุนนางระบบศักดินาที่ใช้ชีวิตหรูหราและฟุ่มเฟือย ซึ่งเป็นเป้าหมายการโจมตีของกลุ่มคนที่มีความคิดมาร์กซิสต์ อย่างไรก็ตาม ข้อดีอย่างหนึ่งของเขาคือ นับถือพระอาจารย์ เมื่อพระอาจารย์เย้ยฟากจันทรา เขารับอาสาเป็นผู้อุปถัมภ์และอำนวยความสะดวกเรื่องการเรียนให้พอสมควร ซึ่งจันทาสำนึกในพระคุณของเขาอย่างล้นเหลือ โดยเห็นว่า “โชคชะตาชีวิตของเขาได้ถูกปั้นขึ้นมาด้วยมือของท่านทั้งสอง” (ศรีบูรพา, 2517, น. 362) ทั้งนี้สะท้อนให้เห็นว่า ศรีบูรพาไม่ได้ปฏิเสธคุณค่าของการเมืองระบบเก่าสร้างไว้ข้างสิ้นเชิง

จากการมองพัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคมไทยในมุมกว้าง ศรีบูรพาเล่าเรื่องชีวิตของคนชนชั้นต่าง ๆ ตามสภาพความเป็นจริงของสังคมไทยคือ สังคมไทยยังแบ่งคนเป็นลำดับชั้นในแต่ละลำดับชั้นจะมีคนใจบุญ คนธรรมดาและคนใจร้าย แม้ว่าโรงเรียนเทเวศร์รังสฤษฎ์จะรับเด็กนักเรียนที่มาจากชนชั้นสูงเป็นหลัก และเอาใจใส่ต่อพวกเขาเป็นพิเศษ แต่ไม่ปฏิเสธที่จะรับคนธรรมดาเช่นกัน “เจ้าคุณ” ของโรงเรียนมาที่โรงเรียนและใช้คำพูดที่ดูหมิ่นคนธรรมดา เช่น ใช้คำว่า “ไพร่” (ศรีบูรพา, 2517, น. 217) แต่เวลาปฏิบัติตัว เขาก็เป็นคนเที่ยงตรง อย่างกรณีส่งเสียงตะโกนคุกคามแข่ง ลูกช่างซ่อมนาฬิกาที่ไปปัสสาวะริมรั้วโรงเรียน เมื่อ “เจ้าคุณ” รู้ว่าตัวเองเป็นฝ่ายผิด เขากล่าวคำขอโทษด้วยความรู้สึกเสียใจจริง ๆ และในหมู่นักเรียนชนชั้นสูงมีคนที่ยังหาไม่ชอบ เช่น หม่อมหลวงอิทธิพร เพราะเขาเรียนไม่เก่งแต่ฉลาดในการหาผลประโยชน์ใส่ตัว ขณะเดียวกันก็มีคนที่ยังหาเลื่อมใส เช่น ศิริลักษณ์ เพราะเขาเป็นคนชอบอ่านหนังสือและมีอุดมคติ ในหมู่นักเรียนชั้นกรรมาชีพมีคนที่น่ายกย่อง เช่น แตน เด็กเร่ร่อน เมื่อโตขึ้นเขากลายเป็นคนเข้มแข็งและมีอุดมคติ ยังมีคนที่น่าสงสารหรือไม่น่าชื่นชม เช่น ปราง สาวใช้ที่พยายามหาความสุขด้วยการใช้ร่างกายเข้าแลก บ่าวในบ้านของเจ้าคุณฯ บางคนใจดี เอื้อเฟื้อ บางคนใจร้าย ชอบบงกชแหยงชิงดี ดังนั้น *แลไปข้างหน้า* สะท้อนให้เห็นว่า ทุกลำดับชั้นในสังคมต่างมีความซับซ้อนอยู่ในตัว ผู้แต่งพยายามเขียนให้คนต่างสถานะกันเห็นอกเห็นใจผู้อื่น เข้าใจซึ่งกันและกัน ซึ่งจะส่งผลให้ชีวิตมีความสุข ความจริงแล้วศรีบูรพาที่มีความคิดเช่นนี้มานานแล้ว และเคยเขียนไว้ในคำนำของนวนิยายเรื่อง *สงครามชีวิต* ด้วย (Smyth, 2019, p. 45)

ที่สำคัญคือ ศรีบูรพาเน้นให้เห็นว่า คนในสังคมต้องมองไปข้างหน้าด้วยจิตใจแน่วแน่เพื่อชีวิตที่ดีขึ้น บทเริ่มต้นของนวนิยายเป็นบทบรรยายอันยืดยาวที่เป็นเหมือนบทพรรณนาของตัวละคร “ครู” ผู้มีอายุมากกว่า 60 ปี เขาบอกเล่าชีวิตที่เรียบง่ายของเขา เมื่อเขาเห็นรูปถ่ายใบหนึ่งก็อดคิดถึงเรื่องราวในอดีตไม่ได้ ซึ่งบทต่อไปจะเข้าสู่เรื่องหลักของนวนิยาย คือเรื่องราวในอดีตในความทรงจำของ “ครู” David Smyth เห็นว่า เรื่องราวในบทแรกนี้ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับบทต่อไป เพียงแต่มีประโยชน์ต่อผู้อ่านในการรับรู้เนื้อหาของภาคที่สามบ้างซึ่งศรีบูรพาไม่ได้แต่ง (Smyth, 2019, p. 147) ผู้ศึกษาเห็นว่า บทเริ่มต้นนี้มีบทบาทสำคัญ เพราะผู้แต่งได้แฝงแนวคิดหลักของนวนิยายเรื่องนี้ไว้ คือ เมื่อโลกมีการเปลี่ยนแปลง ทุกคนต้องปรับเปลี่ยนตัวเองและมองไปยังข้างหน้า

บทแรกเกี่ยวกับความรู้สึกนึกคิดของ “ครู” แสดงให้เห็นว่า เขาเป็นคนที่รู้จักปรับตัวและอ่านรับชีวิตใหม่ เขาสังเกตเห็นว่า ชีวิตเปลี่ยนไปตามพัฒนาการของสังคม เช่น ในสมัยก่อนการติดต่อระหว่างเครือญาติมีมาก แต่ปัจจุบันแทบจะไม่มี ตอนแรก “ครู” สงสัยว่า ความเปลี่ยนแปลงทำให้ชีวิตผู้คนดีขึ้นหรือเลวลง และลังเลใจว่า “ควรจะเกาะอยู่กับสมัยของครูหรือว่าควรจะไปทางแนวต้อนรับสมัยที่ครูกำลังเผชิญอยู่และติดตามความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ไปพร้อมด้วยความหวังว่าชีวิตที่ดีกว่า งามกว่า และเปล่งกว่าจะโผล่ออกมาจากอนาคตอันใกล้” (ศรีบูรพา, 2517, น. 12-13)

ในที่สุด “ครู” ตระหนักได้ว่า สิ่งใหม่ที่เข้ามาในชีวิตต้องยอมรับให้ได้ เช่น ของใช้ในบ้านที่ลูกซื้อมา แม้ตัวเองไม่ชอบ แต่ “เนื่องจากมันเป็นความจริงอย่างหนึ่งและก็ต้องอยู่ไปกับมัน” (ศรีบูรพา, 2517, น. 17) ผู้อ่านจะเห็นได้ว่า “ครู” เป็นคนรู้จักปรับตัวให้สอดคล้องกับชีวิตใหม่ในปัจจุบัน ไม่ยึดตัวเองเป็นศูนย์กลางชีวิตครอบครัว

ผู้อ่านจะเห็นได้ว่าบทต่อไปซึ่งเป็นภาพความทรงจำของ “ครู” ที่หลังไหลออกมานั้นก็สะท้อนให้เห็นแก่นของเรื่องเช่นเดียวกัน จันทา ตัวเอกของเรื่อง ปรับความคิดของเขาเรื่อย ๆ เดิมที่เขาใฝ่ฝันที่จะก้าวขึ้นสู่ชนชั้นสูง เป็นเจ้าคนนายคน ตามความคาดหวังของพ่อแม่ แต่ในที่สุดเขาพบว่า เขาเดินไปอีกเส้นทางหนึ่งซึ่งห่างไกลจากจุดหมายเดิมมาก (ศรีบูรพา, 2517, น. 341) ระหว่างช่วงเวลาที่เรียนในโรงเรียน เขามองเห็นปัญหาสังคม ความสับสนที่เกิดขึ้นได้รับการแก้ไขอย่างต่อเนื่องด้วยความช่วยเหลือของครูและเพื่อนร่วมชั้น จนในที่สุดเขาเข้าใจความหมายของชีวิต เข้าใจว่าความคิดเป็นเจ้าคนนายคนนั้นเป็นความคิดเก่า ไม่เหมาะกับสมัยใหม่แล้ว เขาต้องมองไปข้างหน้า เส้นทางชีวิตของเขาจึงเปลี่ยนไป สุดท้ายเขาเตรียมตัวเดินทางกลับอีสานเพื่อทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยอัยการซึ่งมีส่วนร่วมในการพัฒนาบ้านเกิดของเขา

แลไปข้างหน้า ยังสะท้อนให้เห็นว่า ความคิดของศรีบูรพาพัฒนามากขึ้นและก้าวข้ามอุปสรรคสำคัญ คือ การเอาชนะตัวเองโดยปลด “พันธนาการ” (ร่างกาย) อย่างสิ้นเชิงในการทบทวนชีวิตของตน ในบทเริ่มต้นของนวนิยาย “ครู” เฟ่งพินิจดวงหน้ายาววูของมานพผู้หนึ่งในรูปหมู่นักเรียน รู้สึกว่า “ดวงหน้านั้นช่างละม้ายแม่นยำพอหน่ออีกคนหนึ่ง ซึ่งครูได้พบที่ศาลและเฟิงจากเขามาเมื่อไม่กี่ชั่วโมงนี้เอง ระหว่างพ่อนูสองคนนี้มีกาลเวลาค้นอยู่ราวยี่สิบห้าปี ครูได้สอนหนังสือแก่เด็กชายทั้งสองคนนั้น ต่างกันแต่ว่าคนแรกครูได้สอนเมื่อครูยังอยู่ในวัยหนุ่ม ส่วนคนหลังครูได้สอนเขาในวัยชรา” (ศรีบูรพา, 2517, น. 24) “ครู” คนนี้คือใคร ชายหนุ่มในรูปถ่ายและชายที่ “ครู” เห็นที่ศาลหมายถึงใคร ตรีศิลป์ บุญจรร เห็นว่า น่าเสียดายที่ศรีบูรพามีได้ เขียนแลไปข้างหน้า ให้จบสมบูรณ์พอที่จะให้ผู้อ่านทราบ ว่า ครูชราผู้นั้นคือใคร และรำพึงถึงใคร (ตรีศิลป์ บุญจรร, 2548, น. 313) เสาวณิต จุลวงศ์ สันนิษฐานว่า “ครู” ผู้นี้ น่าจะเป็นตัวละคร “ขุนวิบูลวรรณวิทย์” ซึ่งเป็นครูของจันทา (เสาวณิต จุลวงศ์, 2561, น. 139) แต่ผู้ศึกษาเห็นว่า “ครู” คือศรีบูรพานั่นเอง แต่ไม่ใช่ตัวจริงที่อยู่ในคุก หากแต่เป็นศรีบูรพาหลังจากออกจากคุกอีกสิบกว่าปีข้างหน้า ซึ่งเป็นจินตนาการของเขาตอนอยู่ในคุก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือจิตวิญญาณหรือความคิดของเขา หลักฐานในต้นบทนวนิยายคือ “ครูตระหนักว่า กาลเวลาเป็น มหาครู” “กาลเวลาของครูก็เหมือนกัน” (ศรีบูรพา, 2517, น. 7) “ครูได้อยู่มาในโลกเป็นเวลาถึงหกสิบปีเศษ กาลเวลาของครูได้ครอบคลุมเหตุการณ์ไว้มากมาย ขบวนการเปลี่ยนแปลงอันยืดยาว ได้ผ่านมาภายใต้การชะงักงั้นแห่งกาลเวลาของครู” (ศรีบูรพา, 2517, น. 5) หมายถึงตอนอยู่ในคุก ศรีบูรพาจินตนาการว่า ในอีกสิบกว่าปีข้างหน้าเมื่อเขาถูกปล่อยตัวออกมาจากคุกในวัยชราแล้ววันหนึ่งเขาเห็นรูปถ่ายใบหนึ่ง จึงคิดทบทวนชีวิตของตนในอดีตแล้วเห็นว่าตัวเองได้ทุ่มเทชีวิต

เกือบทั้งหมดให้กับการถ่ายทอดความรู้และปัญญาความคิดให้แก่ประชาชนไทยเหมือนผู้มีอาชีพเป็นครู แม้เส้นทางชีวิตเต็มไปด้วยอุปสรรค ถึงขั้นถูกจำคุกเป็นเวลานาน แต่รู้สึกภูมิใจต่ออาชีพนักเขียนที่เขาได้เลือก และยังคงคิดว่าในบั้นปลายชีวิต ถ้า “ครู” ได้ตายลงในขณะที่ถือชอล์กอยู่ในมือ “ครู” ก็จะไม่คิดเลยว่า ได้เคยมีวีรบุรุษคนใดในประวัติศาสตร์ที่จบชีวิตของเขาได้อย่างงดงามยิ่งไปกว่า “ครู” (ศรีบูรพา, 2517, น. 3) งานของ “ครู” คือการสอนหนังสือ “ครู” มีหน้าที่อบรมสั่งสอนปมเพาะความคิดลูกศิษย์ทั้งหลายให้เจริญก้าวหน้า “ตัวแทนลูกศิษย์” ในแต่ละช่วงเวลาของ “ครู” ก็คือผลงานประพันธ์หรือความคิดของศรีบูรพาในแต่ละช่วงเวลานั้นเอง งานแต่ละชิ้นแสดงบทบาทของตนและผลักดันให้ผู้อ่านพัฒนาความคิด ศรีบูรพาที่อยู่ในคุกตอนนี้ไม่ใช่ “ตัวแทนลูกศิษย์” คนเดียวกันกับคนที่อยู่ในวัย 20 ต้น ๆ เมื่อ 25 ปีที่แล้ว เพราะความคิดเปลี่ยนไปมาก เขามีความคิดก้าวหน้ามากขึ้นตามกาลเวลา (มหาครู) ตลอดชีวิตที่ผ่านมาเขาตั้งความหวังกับการพัฒนาประชาธิปไตยของไทยตลอด ทุ่มเหวชีวิตจิตใจในการช่วยผลักดันให้มีการพัฒนาก้าวหน้าตามเส้นทางที่ถูกต้อง แต่ก็ต้องผิดหวังครั้งแล้วครั้งเล่า จนในที่สุดการถูกตัดสินจำคุก 13 ปีครั้งนั้น ทำให้เขาเข้าใจสภาพความเป็นจริงของสังคมไทยได้ถ่องแท้ที่สุด ความคิดของเขาพัฒนาถึงขีดสูงสุด เขาตื่นจากความฝันจริง ๆ ไม่ใช่เป็นเพียงคนที่รู้จักสร้างเรื่องสั้นที่มีชื่อว่า *เขาดิน* เท่านั้น

เมื่อศรีบูรพาตื่นจากความฝันแล้ว สิ่งแรกที่เขาอยากจะทำคือ ลงมือปฏิบัติหน้าที่ของ “ครู” ให้ดีที่สุด คือประกอบอาชีพนักเขียนให้ดีที่สุด หรือกล่าวให้ตรงประเด็นก็คือ สร้างงานประพันธ์ให้เป็นอาหารสมองที่ดีที่สุดสำหรับคนไทยเท่าที่ตัวเองจะทำได้ ผู้ศึกษาเห็นว่า *แลไปข้างหน้า* นับได้ว่าเป็นผลงานที่แผ่ปรัชญาการเมืองและปรัชญาชีวิตพลเมืองที่ลึกซึ้งที่สุดเล่มหนึ่งของศรีบูรพา เฟลโตเป็นนักปรัชญาคนแรกที่เสนอทฤษฎีความเป็นธรรมทางสังคมอย่างเป็นระบบในประวัติศาสตร์ปรัชญาตะวันตก หนึ่งในหนังสือปรัชญาที่มีชื่อเสียงที่สุดของเขาคือ *The Republic* (หรือ *Politeia*) ซึ่งเสนอความเห็นว่ ปรัชญามีความสำคัญต่อการสร้างความเป็นธรรมทางสังคม เขาใช้ “อุปมาถุณณ์เรื่องถ้ำ” หรือ “ถ้ำของเพลโต” (allegory of the cave, Plato's cave)³

³ เรื่องราวใน “ถ้ำของเพลโต” คือ มีกลุ่มคนที่ถูกพันธนาการใช้ชีวิตอยู่ในเบ้องลึกของถ้ำแห่งหนึ่ง โดยหันหน้าเข้าหาผนังถ้ำว่างเปล่าตลอด ด้านหลังพวกเขามีกองไฟกองหนึ่งซึ่งกำลังลุกโชนอยู่ คนเหล่านี้เฝ้าดูเงาที่ถูกฉายบนผนังทุกวัน รู้สึกสนุกเพลิดเพลินและมีความสุข วันหนึ่ง มีคนคนหนึ่งหลุดจากพันธนาการแล้วหันกลับมาพบว่า ภาพบนผนังไม่ใช่ชีวิตจริง แต่เป็นเงาที่เกิดจากฝีมือคนอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งกำลังเล่นละครระหว่างกองไฟและพวกเขา แสงไฟแผ่อกทำให้เงาของพวกเขาย้ายไปจับที่ผนังถ้ำด้านหน้า เขาปรับตัวให้ชินกับความสว่างในถ้ำก่อน แล้วค่อย ๆ คล้าหาทางจนเดินออกมานอกถ้ำ พบเห็นแสงธรรมชาติ และชีวิตจริงบนโลก ด้วยความเป็นห่วงต่อชีวิตเพื่อนในถ้ำ เขาหันกลับเดินลงมาถึงเบ้องลึกของถ้ำอีกครั้ง เพื่อบอกความจริงที่แท้จริงให้พวกเขาทราบ

ในการอธิบายความคิดของเขา ความคิดของเพลโตมีอิทธิพลต่อศรีบูรพามากน้อยเพียงใดยังต้องทำการศึกษาค้นคว้าในหัวข้ออื่นต่อไป แต่เห็นได้ชัดว่า ศรีบูรพาในเวลานั้นเป็นเหมือน “นักโทษ” ที่ปลดจากพันธนาการใน “ถ้ำของเพลโต” ซึ่งได้พบความจริงที่แท้จริงจากภายนอกถ้ำแล้ว แต่ยังหันกลับเดินลงไปเผชิญหน้ากับความเป็นจริงในถ้ำอย่างกล้าหาญเพื่อช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ศรีบูรพาในเวลานั้นมีจิตใจมุ่งมั่นและสงบมากขึ้น เขารู้จักใช้วิธีช่วยเหลือเพื่อน “นักโทษ” ซึ่งรวมทั้งคนที่ถูกคุมขังอยู่ในคุก และคนที่แม้อยู่นอกคุกแต่ไม่มีความคิดอิสระ จึงไม่น่าแปลกที่ผู้อ่านหนังสือชีวประวัติของศรีบูรพาจะเห็นว่า ช่วงเวลาที่เขาอยู่ในคุกนั้นดูเหมือนได้รับการอบรมจาก “มหาครู (กาลเวลา)” จนสามารถใช้ชีวิตอย่างสงบ เอาใจใส่เพื่อนนักโทษทั้งในด้านชีวิตและความคิด เพื่อให้พวกเขาสามารถอำแขนรับชีวิตใหม่ และเป็นตัวของตัวเองเมื่อพวกเขาถูกปล่อยตัวออกจากคุก

เป็นที่น่าสนใจว่า ศรีบูรพาสร้างงานอิงประวัติศาสตร์ขึ้นนี้โดยสร้างโครงเรื่องแบบทบทวนชีวิตในอดีตโดยซ่อนลูกเล่น เขาเคยสร้างนวนิยายแบบทบทวนชีวิตในอดีตมาแล้วในเรื่อง *ข้างหลังภาพ* การเล่าเรื่อง *ข้างหลังภาพ* เป็นการเล่าเหตุการณ์ในอดีตจาก “ปัจจุบัน” โดยใช้มุมมองของพระเอกชายหนุ่ม ความคิดของพระเอกยังอยู่กับคนปัจจุบัน การทบทวนชีวิตในอดีตแบบนี้มีให้เห็นกันทั่วไปในนวนิยายหรือชีวิตจริง แต่ใน *แลไปข้างหน้า* เขาใช้มุมมองของ “ชายชรา” คนหนึ่ง คือจิตวิญญาณของเขา โดยขณะที่สร้างนวนิยาย ตัวเขายังอยู่ในคุก เขาจินตนาการถึงตัวเขาในอีกสิบกว่าปีข้างหน้า และให้ตัวเขาในอนาคตเป็นผู้เล่าเรื่องด้วยการทบทวนชีวิตในอดีตของตน ซึ่งทำได้อย่างแยบยล ศรีบูรพาเกิดเมื่อ พ.ศ. 2448 อายุ 20 ปีต้น ๆ เขากลายเป็นนักเขียนที่มีชื่อเสียง เมื่อปี 2496 เขาถูกตัดสินจำคุก 13 ปี ตอนนั้นอายุของเขาประมาณ 47-48 ปี ตัวเลขนี้บวก 13 พอटीใกล้เคียงกับอายุชายชราที่มีการระบุว่ามากกว่า 60 ปี ในฉากเริ่มต้นของ *แลไปข้างหน้า* ตอนเริ่มลงมือเขียนนวนิยายนี้ ศรีบูรพาคงคาดไม่ถึงว่าเขาจะถูกปล่อยตัวก่อนกำหนด ส่วนปริศนาชายหนุ่มในรูปถ่ายและชายที่ “ครู” เห็นที่ศาลซึ่งเป็นลูกศิษย์ของ “ครู” ที่สอนในช่วงเวลาต่างกันเป็นใครนั้น คำตอบคือ ชายหนุ่มคือศรีบูรพาในสมัยที่กำลังจะเรียนจบมัธยม ส่วนชายที่ “ครู” พบที่ศาลนั้นคือ ศรีบูรพาตอนถูกจำคุกครั้งที่สองนั่นเอง จึงไม่แปลกที่ “สองคน” มีอายุห่างกัน 25 ปี

การสร้างงาน *แลไปข้างหน้า* เป็นการก้าวกระโดดครั้งใหญ่ของศรีบูรพาในการสร้างนวนิยายเพื่อชีวิต จนกว่าเราจะพบกันอีก เหมือนเป็นคบเพลิงที่ “นักโทษ” ผู้ได้พบเห็นความจริงที่แท้จริง (ปรัชญา) ภายนอก “ถ้ำ” (ออสเตรเลีย) ชูไว้ส่องทางตอนเดินกลับลงมาใน “ถ้ำ” (ประเทศไทย) ที่มีแต่แสงไฟสลัว ๆ จากการทบทวนชีวิตที่ผ่านมา ศรีบูรพาคงตระหนักดีว่าผลงานของเขาที่สร้างขึ้นในช่วงแรก ๆ นั้น ส่วนใหญ่เป็นแนวรักโรแมนติก ซึ่งไม่ค่อย “ติดดิน” จนกระทั่ง จนกว่าเราจะพบกันอีก ก็ถูกนักวิจารณ์วรรณกรรมฝ่ายซ้ายบางคนวิจารณ์ว่า “มีมันแพรกกันไว้ระหว่างตัวละครโกเมศกับประชาชน” ศรีบูรพาจะรู้สึกอย่างไรต่อคำวิจารณ์

ดังกล่าวไม่สำคัญ สิ่งที่ไม่ปฏิเสธไม่ได้คือ เขาเห็นแล้วว่า มีความจำเป็นที่จะต้องสร้างงานชิ้นหนึ่งที่สามารถเข้าถึงความรู้สึกนึกคิดของประชาชนทั่วไป เพราะฉะนั้น ผู้อ่านจะมองเห็นได้ว่า ใน แลไปข้างหน้า ภาพตัวละครเสมือนคนจริงหลาย ๆ คนกระโดดโลดเต้นอยู่ตรงหน้า

นวนิยายเล่มนี้แฝงวัตถุประสงค์ของผู้แต่ง เพื่อที่จะช่วยให้ “นักโทษ” ทุกระดับชั้นในสังคมปลดปล่อยพันธนาการของเขา “โกเมศ” ที่มาจากหลาย ๆ สาขาอาชีพหรือชนชั้นที่ต่างกัน ก้าวขึ้นสู่เวทีสังคม มีทั้ง “โกเมศ” ที่เป็นครูอย่างครูอุทัย “โกเมศ” ที่คือนักเรียนนอกอย่างศิริลักษณ์ “โกเมศ” ลูกเสมียนอย่างนิทัศน์ “โกเมศ” ลูกช่างแก่นาฬิกาอย่างแข็ง “โกเมศ” ลูกชวานาอย่างจันทา รวมทั้ง “โกเมศ” ที่เคยเป็นเด็กเร่ร่อนอย่างแดน เป็นต้น ครั้งนี้ ศรีบูรพาสร้างตัวละคร “โกเมศ” หลาย ๆ ตัวขึ้นมาแทนตัวเอง เพื่อเผยแพร่ความคิดของตน ผู้อ่านจะเห็นได้ว่า “โกเมศ” ทุกคนต่างมีเงาของศรีบูรพาไม่น้อยไม่เท่ากัน นอกจากชายชราวัย 60 ซึ่งเป็นจิตวิญญาณของศรีบูรพาแล้ว ประสบการณ์การเข้าเรียนในโรงเรียนเทเวศร์รังสฤษฎีของจันทานั้น ทำให้ผู้อ่านนึกถึงภาพการเรียนมัธยมของผู้แต่งในโรงเรียนเทพศิรินทร์ ภาพลักษณ์ของนิทัศน์ที่มีความรู้กว้างขวาง และเป็นคนมีความคิด สามารถเห็นถึง “ความจริงแห่งประวัติศาสตร์” (ศรีบูรพา, 2517, น. 336-337) ก็เหมือนศรีบูรพา ที่สำคัญที่สุดคือแข็ง ผู้ที่อยากเป็นนักเขียนตลอดชีวิต เขาทำงานเป็นนักหนังสือพิมพ์ ชื่อตรงต่อหน้าที่ ซึ่งเหมือนกับชีวิตของศรีบูรพา เขาประสบความสำเร็จในการทำให้รัฐบาลยกเลิกแผนการฟื้นฟูบรรดาคักดี เป็นประสบการณ์พิเศษของผู้แต่งเอง และที่น่าสนใจคือ เขากลายเป็นตัวเอกช่วงครึ่งหลัง “ภาคฆคิมวัย” ที่แต่งไม่จบ ส่วนการที่เขานับถือศาสนาคริสต์นั้นสะท้อนให้เห็นถึงด้านจิตใจที่มีมนุษยธรรมสากลของศรีบูรพา ซึ่งอาจได้รับอิทธิพลจากท่านพุทธทาสภิกขุ เพราะหลังจากศึกษาศาสนาคริสต์แล้ว ท่านพุทธทาสภิกขุพบว่า ความจริงศาสนาที่สำคัญในโลกไม่มีความแตกต่างกัน มนุษย์ที่ต่างอารยธรรมต้องส่งเสริมความเข้าใจซึ่งกันและกัน (Gong, 2019, pp. 62-82) แม้กระทั่งแดน ซึ่งเคยเป็นเด็กวัดที่ขาดการดูแลเอาใจใส่จากสังคม หลังจากติดคุกและได้รับการชี้แนะจากหญิงสาวผู้มีปัญญา ซึ่งเป็นคุ้ยักของเพื่อนนักโทษ ทำให้แดนเปลี่ยนเป็นคนละคน โดยมีความคิดเห็นว่าการทำงานคนเดียวจะสำเร็จได้ยาก ถ้าคนในชาติสามัคคีกันจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศและประชาธิปไตย (Siburapha, 1998, p. 274) คำพูดที่แดนพูดออกมานั้นแม้จะดูไม่สมจริงแต่สะท้อนให้เห็นว่า ผู้แต่งก็เข้าใจว่า จนกว่าเราจะพบกันอีก มี “ข้อบกพร่อง” คือให้ความสำคัญกับคนที่มีการศึกษามากเกินไป และหวังให้พวกเขาเป็นผู้นำในการพัฒนาประเทศ และยังแฝงนัยสำคัญคือ บทบาทของลูกสามารถทำให้คนเปลี่ยนเป็นคนใหม่ได้ ดังนั้นแม้แต่แดน คือเงาสำคัญของผู้แต่งด้วยเช่นกัน นอกจากนี้แล้ว ยังมีครูอุทัย ซึ่งมีความคิดเหมือนศรีบูรพา เขาเห็นว่าในช่วง 2-3 ปีที่ผ่านมา รัฐบาลบริหารประเทศด้วยอำนาจเผด็จการอย่างเข้มงวด เขาวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลในเรื่องการคว่ำบาตรหนังสือพิมพ์ การจำกัดสิทธิการเคลื่อนไหวของสหภาพแรงงาน การจำกัดเสรีภาพสื่อ และพัฒนากองทัพโดยแลกด้วยเศรษฐกิจและการลงทุนด้านการศึกษา

ภายใต้การชี้แจงของครูอุทัย “โกเมศ” นักเรียนโรงเรียนเทเวศร์รังสฤษฎ์ส่วนใหญ่มีความคิดกระฉ่งชัดขึ้น จนในที่สุดหลายคนก้าวตามเส้นทางหน้าที่ของตนด้วยความมั่นใจ เป็นแรงผลักดันการพัฒนาของสังคม

แลไปข้างหน้า สะท้อนสภาพความเป็นจริงของสังคม เรื่องราวของความรักเหมือนในชีวิตจริง เป็นเพียงส่วนประกอบหนึ่งของเนื้อหาในนวนิยาย แม้จะมีหลากหลายประเภท แตกต่างเป็นเรื่องราวที่มีความสมจริงมาก ไม่มีบรรยากาศโรแมนติก เช่น เรื่องราวความรักและชีวิตสมรสของเจ้าคุณฯ เขาเป็นขุนนางเก่า มีภรรยาหลายคน ชีวิตครอบครัวไม่มีความรัก หากแต่เต็มไปด้วยการแก่งแย่งชิงดี ชีวิตสมรสของพ่อแม่มีทัศนคติมีความสุขเรียบง่าย เมื่อพ่อป่วยลง แม่ดูแลพ่อและครอบครัวเป็นอย่างดี ความรักและชีวิตสมรสของพ่อแม่จันทา มีให้เห็นอย่างทั่วไปในชนบทไทย แม้เป็นเสาหลักของบ้านเสมอ ส่วนเรื่องราวความรักของปราง สาวใช้ในบ้านเจ้าคุณฯ ที่หลงใหลวัตถุ ก็เหมือนชีวิตจริงของสาวขายบริการทั่วไป แม้มีผู้ชายอย่างจันทาสามารถรักด้วยใจจริง แต่ปฏิเสธเพราะต้องการเป็นเมียอยู่ลูกเจ้าของบ้าน ส่วนจันทา ภายหลังได้แต่งงานกับน้องสาวของนิทัศน์ การที่ศรีบูรพาไม่ได้เขียนถึงความรักของตัวเองยิ่งทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่าการนี้ไม่เหมือนละคร ศรีบูรพาอาศัยอยู่ในเมืองเป็นสำคัญ รู้ตัวดีว่ามีความรู้ไม่เพียงพอเกี่ยวกับชนบทธรรมเนียมชีวิตในที่อื่น และเพื่อที่จะให้เนื้อหาของนวนิยายสมจริงยิ่งขึ้น เขาขอให้เพื่อนบางคนช่วยตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหาในนวนิยาย มีการปรับแก้เล็กน้อยตามข้อเสนอแนะด้วย (Smyth, 2019, p. 152) ผู้อ่านจะเห็นได้ว่า ในเรื่องเหล่านี้ผู้หญิงมีภาพลักษณ์หลายแบบ เช่น แบบที่มีปัญญา (เช่นคู่รักเพื่อนนักโทษของแตง) หรือแบบที่มีความสามารถขยันทำงาน หรือเป็นคนธรรมดา หรือเป็นคนโง่งมน่าสมเพช เป็นต้น ซึ่งต่างมีให้เห็นทั่วไปในชีวิตจริง

เป็นที่น่าสังเกตว่า สภาพการตีพิมพ์ของ *แลไปข้างหน้า* เป็นหลักฐานยืนยันว่า นวนิยายเรื่องนี้เคยแสดงบทบาทสำคัญมาแล้วต่อการพัฒนาประชาธิปไตยในช่วงเวลาที่สังคมไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงการเมืองอย่างรุนแรงในทศวรรษ 2510 หลังจากนวนิยายนี้ตีพิมพ์เป็นตอน ๆ ในหนังสือพิมพ์ *ปียมิตร* เมื่อปี 2498 เป็นเวลาเกือบ 20 ปี ไม่มีการตีพิมพ์อีก เนื่องจากรัฐบาลดำเนินนโยบายป้องกันและปราบปรามพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย สามฉบับแรกตีพิมพ์เมื่อเดือนมิถุนายน ตุลาคม และพฤศจิกายน ปี 2517 จัดพิมพ์โดยสหพันธ์นิสิตนักศึกษาอีสานแห่งประเทศไทย “คำแถลงฉบับพิมพ์ครั้งที่สอง” มีเนื้อหาดังต่อไปนี้

“*แลไปข้างหน้า* ได้พิสูจน์ความเป็นผลงานชิ้นเอกของศรีบูรพาแล้วอย่างแน่นอน เพราะผู้อ่านได้ต้อนรับงานเขียนเพื่อมวลชนอย่างกว้างขวาง จากจำนวนพิมพ์ครั้งก่อนจึงหมดไปจากแผงหนังสือในเวลาอันรวดเร็ว ทำให้เราเชื่อมั่นอย่างยิ่งว่า ไม่มีอำนาจใดจะสามารถเอาชนะประชาชนได้ แม้แต่งงานเขียนที่เคยต้องห้ามถึงจะมีการมอมเมาเพียงใดก็ตาม แต่เมื่อประชาชนค้นพบความจริงย่อมไม่สามารถปกปิดได้อีกต่อไป ประชาชนเท่านั้นที่เป็นผู้ตัดสิน

ความถูกผิด และเลือกทางเดินที่ถูกต้องด้วยตนเอง จนกว่าจะกำชัยชนะได้ในที่สุด” (ศรีบูรพา, 2517, คำแถลงในการจัดพิมพ์ครั้งที่ 2)”

จากคำแถลงฯ ข้างบน เห็นได้ว่า แลไปข้างหน้า เริ่มแสดงบทบาทต่อ “โกเมศ” นักศึกษามหาวิทยาลัยของไทย ซึ่งเป็นสุภาพบุรุษในยุคใหม่หลังเหตุการณ์ 14 ตุลา ความหวังของศรีบูรพาค่อย ๆ กลายเป็นจริงขึ้นมา

การประเมินของนักวิชาการเป็นแรงผลักดันให้ความหวังของศรีบูรพากลายเป็นจริงเร็วขึ้น ในช่วงปี 2540-2541 วิทยากร เชียงกูล ผู้อำนวยการศูนย์วิจัยสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต ร่วมกับคณะวิจัย 10 คน ทำงานวิจัยใน “โครงการวิจัยเพื่อคัดเลือกและแนะนำหนังสือดีในรอบศตวรรษ” ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ขอบเขตการวิจัยเป็นหนังสือที่ดีพิมพ์ระหว่าง พ.ศ. 2508 ถึง พ.ศ. 2519 ผลการประเมินปรากฏว่า แลไปข้างหน้า ได้รับเลือกให้เป็นหนึ่งในรายชื่อหนังสือดีหนึ่งร้อยเล่ม หมวดนวนิยาย ปฏิเสธไม่ได้ว่า ตรา “หนังสือดีหนึ่งร้อยเล่มที่คนไทยควรอ่าน” มีบทบาทต่อการผลักดันให้นวนิยายเรื่องนี้เป็นที่รู้จักมากขึ้นในหมู่นักเรียนนักศึกษา ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่จะแสดงบทบาทสำคัญต่อการเมืองของไทยในอนาคต

สำหรับประเด็นเหตุใด แลไปข้างหน้า จึงสร้างไม่จบ ผู้แต่งดูเหมือนทิ้งงานไปกลางคัน ถ้าดูจากชีวิตและผลงานของเขาโดยรวมแล้ว ผู้ศึกษาเห็นว่า ผู้แต่งได้บรรลุถึงจุดหมายแห่งการประยุกต์ใช้ความคิดทฤษฎีมาร์กซิสต์ในการปฏิบัติแล้ว โดยยืนอยู่บนพื้นฐานความเป็นจริงของสังคมไทย เขาเสนอแนวคิดเกี่ยวกับการปฏิรูปพัฒนาสังคมคือ การสร้างสุภาพบุรุษปัญญาชนก่อน แล้วอาศัยกลุ่มชนเหล่านี้แสดงบทบาทในหน้าที่ต่าง ๆ ในสังคม และเขาก็แสดงเป็นตัวอย่างให้เห็นอย่างชัดเจนไม่ว่าในชีวิตจริงหรือในงานประพันธ์ เห็นได้ว่า ศรีบูรพาพัฒนาจากนักเขียนนวนิยายมีอาชีพกลายเป็นนักเขียนแบบนักปรัชญาเต็มตัว ซึ่งเป็นอุดมการณ์ที่ยิ่งใหญ่สำหรับนักเขียนที่มีลักษณะแบบนักคิด ถึงแม้ แลไปข้างหน้า จะไม่สมบูรณ์ แต่ก็ป็นงานเขียนดีเยี่ยมชิ้นหนึ่งในจำพวกนวนิยาย “เพื่อชีวิต” ของไทย สามบทสุดท้ายใน “ภาคมัชฌิมวัย” ตัวละครเอกคือเซ่ง เขาประกอบอาชีพเป็นนักหนังสือพิมพ์เหมือนประสบการณ์ชีวิตศรีบูรพา ภาคนี้จบตอนที่เซ่งถูกจับหลังจากประสบความสำเร็จในการทำให้อำนาจขบถของรัฐบาลยุคนั้นพุบรรดาศักดิ์ ในบั้นปลายชีวิตของศรีบูรพาที่นานกว่า 20 ปี เขาลี้ภัยทางการเมืองอยู่ในประเทศจีนเป็นเวลาส่วนใหญ่ น่าจะมีเวลาสร้างงานประพันธ์ไม่น้อย แต่เขาไม่ได้เขียนต่อจนจบ ผู้ศึกษาเห็นว่า ผู้แต่งคงตั้งใจจะให้ผลงานทิ้งไว้เพียงเท่านี้ เพราะตอนเริ่มสร้างบทแรก เขามีอายุไม่ถึง 50 ปี เวลาปัจฉิมวัยของเขายังมาไม่ถึง “ครู” เป็นเพียง “ความคิด” ไม่มีตัวตน (ร่างกาย) รองรับ ถ้ามี “ภาคปัจฉิมวัย” รวมอยู่ นวนิยายเรื่องนี้จะนับเป็นนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ได้ยาก ความสมจริงจะลดลง บทบาทของนวนิยายเพื่อชีวิตก็จะลดลงตามไปด้วย

4. บทสรุป

ในช่วงทศวรรษ 2490 การเมืองประชาธิปไตยและเศรษฐกิจของไทยตกอยู่ในสภาพเลวร้าย ศรีบูรพาปรับเปลี่ยนการสร้างนวนิยายแนวเรื่องรักและแนวการวิพากษ์วิจารณ์สังคมและการเมืองเป็นแนว “ศิลปะเพื่อชีวิต” โดยมีพัฒนาการสร้างอย่างต่อเนื่อง นวนิยายเพื่อชีวิตของเขาไม่เพียงแต่สะท้อนถึงปัญหาสังคมและเสนอวิธีแก้ปัญหาเท่านั้น แต่ยังสะท้อนให้เห็นว่าเขามีส่วนร่วมในการปฏิบัติด้วย

จนกว่าเราจะพบกันอีก ผู้แต่งนำเสนอความเป็นจริงที่ว่า สังคมไทยกำลังต้องการผู้ที่มีความรู้และความคิดใหม่ ๆ เพื่อพัฒนาประเทศ แต่การศึกษาในประเทศไทยยังล้าหลังมากวิธีแก้ปัญหาที่เขาเสนอคือ การยกระดับความรู้และความคิดของบุคคลที่เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศ การปฏิบัติตัวของผู้แต่งคือ พยายามศึกษาหาความรู้และแต่งหนังสือเพื่อเผยแพร่ปรัชญาความคิดมาร์กซิสต์ในหมู่คนที่มีการศึกษาในระดับหนึ่งก่อน แต่เนื่องจาก การเผยแพร่ปรัชญาความคิดไม่ใช่เรื่องง่าย จนกว่าเราจะพบกันอีก จึงไม่ค่อยเข้าถึงจิตใจผู้อ่านทั่วไป ลักษณะนวนิยายเพื่อชีวิตของเล่มนี้จึงไม่โดดเด่นเท่าที่ควร

ส่วน แลไปข้างหน้า ผู้แต่งนำเสนอความเป็นจริงของสังคมที่ว่า ท่ามกลางพายุลมร้ายของการเมืองเผด็จการ ความคิดส่งเสริมระบบเก่ากำลังแผ่อิทธิพลต่อประชาชน วิธีแก้ปัญหาที่ผู้แต่งนำเสนอคือ ส่งเสริมให้บุคคลในแต่ละลำดับชั้นพัฒนาความรู้ความสามารถและแสดงบทบาทของตนในหน้าที่การงาน โดยยืนอยู่บนพื้นฐานการยอมรับคุณูปการที่สังคมระบบเก่าได้สร้างไว้พร้อมกับมองไปข้างหน้าและก้าวเดินต่อไป ผู้แต่งประยุกต์ใช้ปรัชญามาร์กซิสต์ในการปฏิบัติอย่างแข็งขัน โดยเป็นนักเขียนแบบ “ครู” ที่พยายามสร้างงานเพื่อพัฒนาความคิดของผู้อ่านแต่ละลำดับชั้น แลไปข้างหน้า แสดงให้เห็นว่า ผู้แต่งยืนอยู่เคียงข้างประชาชนส่วนใหญ่ จึงมีลักษณะนวนิยายเพื่อชีวิตที่เด่นชัด

กลวิธีการสร้างนวนิยายสองเล่มนี้สะท้อนให้เห็นถึงการมีความคิดสร้างสรรค์ของผู้แต่ง การประยุกต์ใช้วิธีการเขียนบทสัมภาษณ์บุคคลของนักข่าว และวิธีการเล่าเรื่องแบบทบทวนชีวิตในอดีตของผู้แต่งโดยมีลูกเล่นซ่อนอยู่ ต่างแสดงบทบาทเป็นอย่างดีในการช่วยให้ผู้แต่งบรรลุเป้าหมายการสร้างงานในแต่ละช่วงเวลา ทั้งนี้สะท้อนให้เห็นว่า เขาไม่เพียงแต่เป็นนักเขียนที่รู้จักพัฒนาความคิดเท่านั้น หากยังรู้จักพัฒนาวิธีการแต่งของเขาตลอดเวลา จึงทำให้เขากลายเป็นนักเขียนนวนิยาย “เพื่อชีวิต” ที่มีความโดดเด่นที่สุดในวรรณกรรมไทย

การศึกษาวิวัฒนาการการสร้างนวนิยาย “เพื่อชีวิต” ของศรีบูรพา ยังคงมีความหมายอย่างยิ่งในสมัยปัจจุบัน เนื่องจากตั้งแต่ปี 2475 เป็นต้นมา การเมืองของไทยไม่มีความมั่นคงประชาธิปไตยยังคงเป็นมายา ทฤษฎีว่าด้วยการเมืองประชาธิปไตยชี้ว่า การเติบโตทางเศรษฐกิจจะช่วยให้ชนชั้นกลางในเมืองสามารถต่อต้านการเมืองเผด็จการอย่างมีประสิทธิภาพ

แต่ Michael Vatikioris เห็นว่า ในแง่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งรวมทั้งประเทศไทยแล้ว พลังที่ผลักดันการพัฒนาทางการเมืองนั้นไม่ใช่พลังชนชั้นกลาง เขาชี้ว่า ชนชั้นสูงที่มีอำนาจในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มักเห็นแก่ตัว ผูกขาดอำนาจและทรัพยากรมาเป็นเวลานาน ในขณะที่ประชาชนพอใจกับสภาพที่เป็นอยู่ และไม่มีความมุ่งมั่นในการต่อต้านเผด็จการ (Vatikiotis, 2021, pp. 158-185, 318-324) ศรีบูรพาเข้าใจสภาพความเป็นจริงของไทยอย่างถ่องแท้ เขาแสดงบทบาทเป็นตัวเชื่อมระหว่างชนชั้นต่าง ๆ โดยใช้งานเขียนเป็นเครื่องมือถ่ายทอดความคิดและอุดมการณ์ของตนโดยผ่านตัวละครในนวนิยาย และเสนอทางออกของการเมืองประชาธิปไตยไทย เพื่อปลุกให้คนอ่านตื่น “โกเมศ” นักเรียนนอกจาก *จนกว่าเราจะพบกันอีก* และ “โกเมศ” จากชนชั้นต่าง ๆ ใน *แลไปข้างหน้า* ต่างแสดงเป็นตัวอย่างที่ดีให้กับกลุ่มคนในระดับชั้นของเขา จึงเป็นที่มั่นใจได้ว่า ภายใต้พลังของ “โกเมศ” ที่กำลังมีจำนวนเพิ่มขึ้น คนในทุกระดับชั้นจะแสดงบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาประชาธิปไตยของไทยมากขึ้นอย่างไม่ต้องสงสัย

เอกสารอ้างอิง/References

- กุหลาบ สายประดิษฐ์. (2545). *เบื้องหลังการปฏิวัติ 2475*. มิ่งมิตร.
- เจตนา นาควัชระ. (2514). *วรรณคดีวิจารณ์และการศึกษาวรรณคดี*. โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2549). *ประวัติการเมืองไทย 2475-2500*. เรือนแก้ว.
- ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช. (2559). *บันไดแห่งความรัก: เอลิซิตชีวิตบนหลุมศพสมบูรณาญาสิทธิราชย์*. ใน สันต์ เทวรักษ์ (บรรณาธิการ), *อ่าน-อาลัย* (น. 106-135). อ่าน.
- ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช. (2545). *อ่าน (ไม่) เอาเรื่อง*. โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- เชิงหยาง อู๋. (2565). *อ่านใหม่ ข้างหลังภาพ: โศกนาฏกรรมแบบไทย*. *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 22(2), 24-42.
- ตรีศิลป์ บุญขจร. (2548). “ศรีบูรพา” กับพัฒนาการนวนิยายไทย. ใน ตรีศิลป์ บุญขจร (บรรณาธิการ), *คืออิสรชน คือคนดี คือศรีบูรพา รำลึก 100 ปีชาตกาล กุหลาบ สายประดิษฐ์ (ศรีบูรพา)* (พิมพ์ครั้งที่ 1, น. 290-317). สำนักงานคณะกรรมการฝ่ายประสานงานโครงการ 100 ปี กุหลาบ สายประดิษฐ์ (ศรีบูรพา).
- ศรีบูรพา. (2492). *สงครามชีวิต*. สุภาพบุรุษ.
- ศรีบูรพา. (2517). *แลไปข้างหน้า ภาคปฐมวัย*. สหพันธ์นิสิตนักศึกษาอีสานแห่งประเทศไทย.
- ศรีบูรพา. (2548). *จนกว่าเราจะพบกันอีก*. ดอกหญ้า.
- สละโรจน์ กิตติมหาเจริญ. (2550). “สุภาพบุรุษ” ในพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับวรรณกรรมศรีบูรพา [วิทยานิพนธ์ปริญญาโท]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2557). *10 ปัญญาชนสยาม เล่ม 2*. โอเพนโซไซตี้.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2549). *สี่แผ่นดิน: “ความเป็นไทย” และความหมายทางการเมือง*. ใน ธเนศ วงศ์ยานนาวา (บรรณาธิการ), *จักรวาลวิทยา: บทความเพื่อเป็นเกียรติแก่ นิธิ เอียวศรีวงศ์* (พิมพ์ครั้งที่ 1, น. 118-119). มติชน.
- เสาวณิต จุลวงศ์. (2561). *วรรณคดีศึกษา : จากพื้นผิว ถึงโครงสร้าง สู่อุดมการณ์*. ภาพพิมพ์.
- วิทยากร เชียงกุล. (2516). *กลับไปอ่านนวนิยายของศรีบูรพา*. *สังคมศาสตร์ปริทัศน์*, 11(7), 68-72.
- Smyth, D. (2019). *Kulap Saiphadit ('Siburapha') journalist & writer in early 20th century Siam*. White Lotus.
- Smyth, D. (2004). *Khang Lang Phap and the critics: Thai readings of a classic novel*. *ENGARA*, 47/48, 172-182.

- Gong, H. 龚浩群. (2019). *Buddhism an its Others: A study of religion and society in Modern Thailand* [佛与他者: 当代泰国宗教与社会研究]. Socail Science Academic Press.
- Luan, W. 栾文华. (1998). *History of Thai Literature* [泰国文学史]. Socail Science Academic Press.
- Siburapha 西巫拉帕. (1998). *Look Forward* (Q. Senjie, Y. Youli, & Er. Dong, Trans.). Translation Publishing House. (Original work published 1955).
- Vatikiotis, M. 瓦提裘提斯 迈克尔. (2021). *Blood and silk: Power and conflict in modern Southeast Asia* [季风吹拂的土地: 现代东南亚的碎裂与重生] (X. Zhang, Trans.). Shang Hai People Press. (Original work published 2017).